

Matrix soortinformatie

Deze matrix laat zien of het om een vogel, zoogdier, een ander diersoort dan een vogel of zoogdier, of een plant gaat. Ook wordt beschreven voor welk leefgebied een soort een voorkeur heeft en wordt een advies gegeven hoe het beste rekening kan worden gehouden met een soort. Een voorbeeld van het laatste is om de werkzaamheid buiten het broedseizoen te plannen.

Naam	omschrijving	leefgebied	advies voor deze soort
Aalscholver	Vogel	De aalscholver leeft in de buurt van water met (veel) vis. Aalscholvers broeden in kolonies, meestal bouwen ze hun nesten in bomen maar soms ook op de grond. De aalscholver bouwt zijn nest bij voorkeur op eilandjes.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de aalscholver is dat van januari (soms eind december) tot en met september. Dan zijn nesten beschermd. In Drenthe en Friesland gelden uitzonderingen; daar zijn de nesten van de aalscholver jaarrond beschermd. Haal nesten van de aalscholver in Drenthe en Friesland nooit weg.
Aardbeivlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De aardbeivlinder is een vlinder en leeft in gebieden met laag groeiende planten. Bijvoorbeeld op kort grasland met bloemen, op heide en in duinen. De rupsen leven vooral op planten zoals tormentil en dauwbraam.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de aardbeivlinder leeft. Bijvoorbeeld door tromentil en dauwbraam te laten staan.
Aardmuis	Zoogdier	De aardmuis leeft in allerlei soorten gebieden. Bijvoorbeeld in grasland waar het gras lang is en veel kruiden staan, verwilderde akkers en jonge bosaanplant.	In alle provincies geldt voor de aardmuis het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Houdt bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de aardmuis, bijvoorbeeld door te zorgen voor ruig terrein met veel kruiden.

Adder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De adder is een reptiel en leeft vooral op heide en in het hoogveen, maar komt ook voor in (open) bos en stuikgewas en langs spoor- en wegbermen. Tussen half oktober en eind februari houden adders een winterslaap. Daarvoor kruipen ze bij elkaar.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode en tijdens de winterslaap. Voor de adder betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in het najaar. Plan de werkzaamheden in het najaar voor begin oktober, dan zijn de jongen geboren en is de winterslaap nog niet begonnen. In veel gebieden zijn de overwinteringsplekken onvoldoende bekend. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van greppels, hellingen en overgangen van nat naar droog in het leefgebied van de adder. Vermijd bij werkzaamheden de inzet van groot materieel en grijp alleen kleinschalig in.
Akkerboterbloem	Plant	De akkerboterbloem groeit op akkers met veel leem en kalk in de grond. Je ziet ze vooral nadat er wintergraan is verbouwd. Soms groeit de akkerboterbloem in moestuinen en op omgespitte grond en braakliggende terreinen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als de akkerboterbloem bloeit. Deze periode loopt van april tot en met juni. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor de akkerboterbloem begint deze periode meestal in augustus. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Akkerdoornzaad	Plant	Akkerdoornzaad groeit in akkers met graan, op zee- en rivierdijken en puinhellingen en langs rivieroeveren.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als akkerdoornzaad bloeit. Deze periode loopt van juni tot en met september. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor akkerdoornzaad begint deze periode meestal in oktober. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.

Akkerogentroost	Plant	Akkerogentroost groeit in akkerranden en akkers met graan.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als akkerogentroost bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met augustus. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor akkerogentroost begint deze periode meestal in september. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Alpenwatersalamander	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De alpenwatersalamander is een amfibie en leeft onder andere in bospoelen, vennen, sloten en tuinvijvers. De winterslaap begint ongeveer half oktober en eindigt rond eind februari. De meeste alpenwatersalamander overwinteren op het land.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode (water) en tijdens de winterrust (land). Voor alpenwatersalamanders betekent dit dat werkzaamheden in en nabij het water het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van 1 augustus tot en met 15 oktober. Werkzaamheden op het land worden bij voorkeur niet tussen half oktober en eind februari uitgevoerd. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de alpenwatersalamander. Bijvoorbeeld door te zorgen voor houtstronken of houtstapels om onder te overwinteren.
Appelvink	Vogel	De appelvink leeft en broedt vooral in bossen, parken en tuinen met veel struiken en bomen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de appelvink is dat van april tot en met augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Athripsodes albifrons	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De schietmot Athripsodes albifrons is een insect en leeft als larve in beken en rivieren die door heuvelachtig landschap lopen. De bodem bestaat meestal uit zand, grind en de resten van planten en hout. Vaak zitten ze op zacht hout onder water.	Zorg voor een goede waterkwaliteit en zacht hout op de bodem van rivieren en beken in het gebied waar Athripsodes albifrons leeft.

Baardman	Vogel	De baardman leeft en broedt in grote rietvelden. Ze hebben een voorkeur voor gebieden waar zowel oud als jong riet voorkomt.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de baardman is dat van half maart tot en met augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Bastaardkikker	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De bastaardkikker is een amfibie en leeft in schoon oppervlaktewater, variërend van zeer grote wateren (meren) tot kanalen, sloten, poelen en tuinvijvers. Bij voorkeur staan er veel planten langs de oever en in het water.	In alle provincies geldt het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht; zorg voor schoon oppervlaktewater met oevers met veel oeverplanten zodat de bastaardkikker kan schuilen. Van maart tot half oktober verblijft de bastaardkikker in of vlak bij het water. Laat daarom in deze periode, ook in het kader van de zorgplicht, bij baggeren de verwijderde modder en planten 24 uur op de oevers liggen zodat de bastaardkikkers eruit kunnen kruipen.
Beekprik	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De beekprik is een vis en leeft in beken en riviertjes met een matige stroming en een goede waterkwaliteit. De larven laten zich na het uitkomen met de stroom meevoeren naar plekken met dood materiaal en slib en graven zich daar in.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantings- en opgroeiperiode. Voor beekprikken betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd van september t/m december. Dit is de periode waarin de jongste larven een aantal maanden oud zijn. Omdat de larven jaarrond opgroeien in de bodem kunnen baggerwerkzaamheden veel schade veroorzaken. Ze dienen daarom gefaseerd te worden uitgevoerd. In de bagger aanwezige larven moeten worden teruggezet. Zorg daarnaast voor een goede waterkwaliteit en herstel van (het natuurlijk verloop van) beken en riviertjes in het gebied waar de beekprik leeft.
Beekrombout	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De beekrombout is een libelle en leeft in beken en kanalen met schoon water, veel stroming en een bodem met zand.	Houd bij de werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de beekrombout leeft. Bijvoorbeeld door voor een goede waterkwaliteit te zorgen.

Bergeend	Vogel	De bergeend leeft meestal in de buurt van zout of brak water. De bergeend broedt onder andere in (konijnen)holen, in verlaten gebouwen, in holtes van bomen en soms in dichte begroeiing.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de bergeend is dat van maart (soms eind februari) tot en met augustus (soms half september). Dan zijn nesten beschermd. In Drenthe en Friesland geldt een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Bergnachtorchis	Plant	De bergnachtorchis groeit in loofbossen, graslanden en bermen en op dijken. De grond is kalkrijk, meestal vochtig en bevat weinig voedsel.	Voer in het gebied waar bergnachtorchis voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Maai bij voorkeur als de zaden zijn afgezet. Voor bergnachtorchis begint deze periode meestal in augustus.
Bever	Zoogdier	De bever leeft in rivieren, meren en andere wateren, waaronder die in bebouwd gebied. Het liefst leeft de bever in water omzoomd door bos met bomen als wilg en populier. Bevers zijn vooral in de schemering en 's nachts actief.	Vermijd werkzaamheden in de meeste kwetsbare periodes. Voor de bever zijn dit de voortplantingsperiode, die loopt van mei tot en met augustus, en de winterperiode op de momenten dat er ijs op het water ligt. Houd daarnaast bij werkzaamheden rekening met het behoud van de burcht, dit is de plek waar de bever rust en zich voortplant, en het gebied waar de bever leeft. Dit kan bijvoorbeeld door te zorgen voor voldoende bomen, een natte omgeving en rust in het leefgebied. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.

Bittervoorn	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De bittervoorn is een vis met een voorkeur voor stilstaand of langzaam stromend water met plantenrijke oevers. De bittervoorn komt vooral voor in vaarten, bredere sloten en in uiterwaarden.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantings- en opgroeiperiode. Voor bittervoorns betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van september tot en met februari. Voorkom het intensief baggeren en het schoonmaken van sloten in het gebied waar de bittervoorn leeft. Hierdoor blijven waterplanten behouden.
Blaasvaren	Plant	De blaasvaren groeit vooral op oude vochtige muren. Daarnaast komt de blaasvaren voor in waterputten en op hellingen met rotsen of bossen.	Voorkom beschadiging van de blaasvaren bij het herstellen van muren en gebruik zacht, kalkrijk materiaal om muren te voegen. Hiermee wordt (her-)vestiging van de blaasvaren bevorderd.
Blauw guichelheil	Plant	Blauw guichelheil groeit op open plekken in akkers met graan, in moestuinen en op omgespitte grond en braakliggend terreinen. De grond is meestal vochtig en er zit veel kalk in.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als blauw guichelheil bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met oktober. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor blauw guichelheil begint deze periode meestal ook in oktober. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Blauwborst	Vogel	De blauwborst leeft en broedt in gebieden waar het nat is, veel struiken en bomen zoals wilgen, vlier en berken staan, riet groeit en sloten met veel planten zijn.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de blauwborst is dat van april tot en met juni. Dan zijn nesten beschermd.
Blauwe kiekendief	Vogel	De blauwe kiekendief leeft en broedt onder andere in duinen en moerassen en soms ook op akkers. De blauwe kiekendief jaagt soms boven grasland.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de blauwe kiekendief is dat van begin april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Friesland geldt een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.

Blauwe reiger	Vogel	De blauwe reiger leeft in gebieden met ondiep water. Om te kunnen eten moeten er vissen, amfibieën, insecten, etc. voorkomen. De blauwe reiger broedt in kolonies. Dat kan in hoge bomen in een bosje of een park, maar ook in struiken in moerassen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de blauwe reiger is dat van half januari tot eind augustus. In Drenthe en Friesland zijn nesten jaarrond beschermd. In de andere provincies ook, maar mogelijk zijn er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Blauwzwarte houtbij	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De blauwzwarte houtbij is een insect en leeft in tuinen, parken, oude boomgaarden en bosranden in de buurt van steden.	Behoud nestelplaatsen door dode bomen en dood hout (in levende bomen) niet weg te halen in het gebied waar de blauwzwarte houtbij leeft. De blauwzwarte houtbij nestelt ook in het hout van huizen en schuren. Volwassen bijen eten stuifmeel en nectar. Maai daarom niet alles tegelijk en maai zo laat mogelijk.
Boerenwaluw	Vogel	De boerenwaluw leeft op het boerenland, vaak in de buurt van water en vangt zijn voedsel in de lucht. Het voedsel bestaat uit enorme hoeveelheden kleine vliegende insecten. De boerenwaluw broedt o.a. in boerschuren, in loodsen en onder bruggen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de boerenwaluw is dat van begin april (soms eind maart) tot half september (soms eind september). In Flevoland, Limburg en Overijssel zijn nesten jaarrond beschermd. In andere provincies ook, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Bokkenorchis	Plant	De bokkenorchis groeit vooral in bermen en graslanden en op dijken met veel kalk in de grond. Ook groeit de bokkenorchis in bosranden, tussen struiken en in de duinen.	Voer in het gebied waar de bokkenorchis voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Maai bij voorkeur nadat de zaden zijn afgezet en voordat de rozetten uitkomen. Voor de bokkenorchis begint deze periode vaak begin september.

Bontbekplevier	Vogel	De bontbekplevier leeft op zandplaten, stranden, natte akkers (vaak met schelpen) en graslanden met plassen. De meeste bontbekplevieren broeden in kustgebieden maar soms broeden ze ook in het binnenland in natte gebieden met weinig begroeiing.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de bontbekplevier is dat van half maart (soms begin maart) tot half augustus (soms eind augustus). Dan zijn nesten beschermd. In Friesland geldt een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Bonte strandloper	Vogel	De bonte strandloper leeft vooral op zandplaten in kustgebieden, maar komt ook voor op weilanden met plassen. De bonte strandloper broedt in natte gebieden met weinig begroeiing, vaak in de buurt van zandplaten die niet onder water lopen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de bonte strandloper is dat van half april (soms begin april) tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Bonte vliegenvanger	Vogel	De bonte vliegenvanger leeft vooral in bossen met verschillende soorten bomen, in tuinen en in boomgaarden. Vaak is er water in de buurt. De bonte vliegenvanger broedt in nestkasten en boomholtes.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de bonte vliegenvanger is dat van april tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd. De bonte vliegenvanger broedt vaak op hetzelfde nest. In Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.

Boombewonende vleermuizen	Zoogdier	Boombewonende vleermuizen leven in bossen, bosranden, lanen en parken. Ze verblijven daar in boomholtes, in scheuren in bomen en ruimten achter bast. Voorbeelden zijn de rosse vleermuis en de watervleermuis.	De holtes en spleten waar boombewonende vleermuizen in leven zijn beschermd. Laat daarom in het leefgebied van boombewonende vleermuizen bomen staan. Hetzelfde geldt voor bossen, bosranden, lanen en parken omdat ze dienen als vliegroute en jachtterrein. Voorkom daarnaast het verlichten van de bomen en het leefgebied. Raadpleeg voor meer informatie over de rosse vleermuis en de watervleermuis de kennisdocumenten op de website van BIJ12.
Boomkikker	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De boomkikker is een amfibie en leeft in poelen, vennen en sloten met veel planten langs de oever en in het water. Overdag zonnen ze graag op braamstruiken die vlak bij het water staan. Vanaf half oktober tot begin april houden ze hun winterslaap.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periodes. Voor de boomkikker zijn dit de voortplantingsperiode en de winterslaap. Dit betekent dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van 1 augustus tot en met 15 oktober. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de boomkikker. Bijvoorbeeld door braamstruwelen, waar de boomkikker graag op zont, te laten staan.
Boomklever	Vogel	De boomklever leeft vooral in oudere bossen met loofbomen maar ook in tuinen en parken komen ze voor. Boomklevers broeden vaak in oude spechtennesten, soms broeden ze ook in nestkastjes.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de boomklever is dat van half maart (soms begin maart) tot en met eind juni. Dan zijn nesten beschermd. De boomklever broedt vaak op hetzelfde nest. In Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.

Boomkruiper	Vogel	De boomkruiper leeft onder andere in bossen, parken, boomgaarden, tuinen en bomenrijen. Boomkruipers maken nesten achter loszittende boombast, in spleten in bomen, in oude nestkastjes, tussen klimopbegroeiing en op veel andere plekken.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de boomkruiper is dat van begin maart tot begin juli (soms half juli). Dan zijn nesten beschermd. De boomkruiper broedt vaak op hetzelfde nest. In Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Boomleeuwerik	Vogel	De boomleeuwerik leeft en broedt in gebieden met zand, zoals duinen en hogere zandgronden met weinig begroeiing en hier en daar een boom. Dan moet je denken aan heideterreinen, kaalgekapte bospercelen, stuifzanden en zanderige akkers.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de boomleeuwerik is dat van half maart (soms begin maart) tot half september. Dan zijn nesten beschermd.
Boommarter	Zoogdier	De boommarter leeft meestal in het bos. Om te rusten verblijven ze vaak in boomholten, konijnenholten, tussen boomwortels of onder takkenbossen. Boommarters zijn vooral in de schemering en 's nachts actief.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periode. Voor de boommarter is dit de voorplantingsperiode. Deze begint als de jongen in maart worden geboren en eindigt in september als de jongen zelfstandig zijn. Houd daarnaast bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de boommarter, bijvoorbeeld door holtes in bomen, konijnen-, vossen- en dassenhollen niet te verwijderen.
Boompieper	Vogel	De boompieper leeft en broedt graag aan de rand van bossen, maar ook op kaalgekapte bospercelen en heideterreinen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de boompieper is dat van half april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Boomvalk	Vogel	De boomvalk leeft in open gebied, bij voorkeur in de buurt van water, bomen en een bosrand. De boomvalk broedt onder andere in oude nesten, vaak zijn die van van kraaien geweest, in bomen en soms in hoogspanningsmasten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de boomvalk is dat van mei tot eind september (soms tot half oktober). De boomvalk komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. Daarom zijn de nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de boomvalk nooit weg. In Flevoland geldt een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn voor een nieuw nest. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Bosbeekjuffer	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De bosbeekjuffer is een libelle en leeft in beekjes met veel zuurstof en schaduw.	Zorg voor voldoende schaduw langs de beekjes waarin de bosbeekjuffer leeft. Bijvoorbeeld door bomen niet te kappen of aan te planten.
Bosmuis	Zoogdier	De bosmuis leeft zowel in bossen als open terreinen, zolang ze zich maar kunnen verstoppen. Ze komen o.a. voor in duinen, heide, akkers, wegbermen, tuinen en parken. Bosmuizen zijn vooral 's nachts actief.	In alle provincies geldt voor de bosmuis het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Zorg daarom voor plekken waar de bosmuis zich kan verstoppen, bijvoorbeeld door lage struiken aan te planten of stenen verspreid neer te leggen in het gebied waar de bosmuis leeft.
Bosparemoervlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De bosparemoervlinder is een vlinder en leeft op de grens tussen bos en heide.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de bosparemoervlinder leeft.
Bosrietzanger	Vogel	De bosrietzanger leeft en broedt in vochtige gebieden met onder andere veel riet, brandnetels, wilgenroosjes en wilgenbosjes.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de bosrietzanger is dat van mei tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Bosuil	Vogel	De bosuil leeft vooral in open loofbos of gemengd bos maar ook in groene woonwijken met oude bomen en grote binnentuincomplexen komen ze voor. De bosuil broedt in holtes of andere openingen in oude bomen en soms in nestkasten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de bosuil is dat van half januari tot eind juli. De bosuil komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. In Flevoland, Limburg, Overijssel, Drenthe en Friesland zijn nesten daarom jaarrond beschermd. In de andere provincies ook, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Boswitje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het boswitje is een vlinder en leeft in zonnige bosranden waar veel kruiden groeien.	Voorkom verlies van het gebied waar het boswitje leeft. Bijvoorbeeld door bomen niet te kappen en ervoor te zorgen dat bosranden niet dichtgroeien.
Braamsluiper	Vogel	De braamsluiper leeft en broedt vooral in duingebieden met doornstruiken en in kleinschalig boerenland met veel heggen maar ook in steden in parken en tuinen komen ze voor.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de braamsluiper is dat van half april (soms begin april) tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Brachycentrus subnubilus	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De schietmot Brachycentrus subnubilus is een insect en leeft als larve in schoon, stromend water. Vaak zitten ze op hout of planten die (half) onder water zitten. De larven eten voedsel uit het water dat voorbij stroomt.	Zorg voor een goede waterkwaliteit in het gebied waar Brachycentrus subnubilus leeft. Zorg daarnaast voor bijvoorbeeld hout of planten in het water waarop Brachycentrus subnubilus kan gaan zitten.
Brandgans	Vogel	De brandgans leeft in gebieden met open water en grasland. De brandgans broedt vooral op eilandjes en in het riet.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de brandgans is dat van april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Brave hendrik	Plant	De brave hendrik groeit vooral op omgewerkte grond die met organisch materiaal is bemest. Bijvoorbeeld rond mesthopen en beerputten bij boerderijen, op begraafplaatsen en in bermen.	Voer in het gebied waar de brave hendrik voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken.

Brede wolfsmelk	Plant	Brede wolfsmelk groeit in akkers en akkerranden, op braakliggende grond en op open plekken met kleiige grond.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als brede wolfsmelk bloeit. Deze periode loopt van juni tot en met oktober. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor brede wolfsmelk begint deze periode meestal ook in oktober. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Brilduiker	Vogel	De brilduiker leeft buiten de broedtijd in waterpartijen dicht bij de kust die niet dieper zijn dan 10 meter. De brilduiker broedt in gebieden met bos en water, bijvoorbeeld bij rivieren.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de brilduiker is dat van half april tot half september. Dan zijn nesten beschermd. De brilduiker broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Bruin dikkopje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het bruin dikkopje is een vlinder en leeft op grasland met kale plekjes, kort gras en veel kruiden. In de bodem zit meestal veel kalk.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar het bruin dikkopje leeft.
Bruine eikenpage	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De bruine eikenpage is een vlinder en leeft in duinen en bosranden en op heide waar kleine slecht groeiende eikjes staan. Op deze eikjes legt de bruine eikenpage haar eitjes.	Laat kleine slecht groeiende eikjes staan zodat de bruine eikenpage een plek heeft om haar eitjes neer te leggen. De volwassen vlinders eten nectar. Zorg daarom dat er voldoende bloemen in de buurt staan.
Bruine kiekendief	Vogel	De bruine kiekendief leeft vooral in moerassen waar veel riet staat maar ook op het boerenland. De bruine kiekendief broedt het liefst in grote gebieden met riet, maar ook in slootjes met riet en in akkerlanden komen ze voor.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de bruine kiekendief is dat van half maart tot eind augustus (soms half september). Dan zijn nesten beschermd.

Bruine kikker	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De bruine kikker is een amfibie en leeft o.a. in sloten, poelen, vennen en tuin- en stadsvijvers. De soort leeft zowel in het water maar vaker nog op het land. De bruine kikker heeft een voorkeur voor water waar weinig of geen vis zit.	In alle provincies geldt het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht; zorg daarom voor kleine oppervlaktewateren met weinig of geen vis zodat de larven van de bruine kikker niet worden opgegeten. Een deel van de dieren verblijft ook na de voortplanting in of bij het water. Laat daarom, ook in het kader van de zorgplicht, bij baggeren verwijderde modder en planten 24 uur op de oevers liggen zodat de bruine kikkers eruit kunnen kruipen.
Bruinrode wespenorchis	Plant	De bruinrode wespenorchis groeit op grond waar veel kalk in zit. De plek waar de bruinrode wespenorchis groeit is meestal zonnig of er is lichte schaduw.	Voer in het gebied waar de bruinrode wespenorchis voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken.
Buidelmees	Vogel	De buidelmees leeft vooral in moerassen. De buidelmees broedt in wilgen en berken langs plassen en rivieren.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de buidelmees is dat van begin april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Buizerd	Vogel	De buizerd leeft meestal in de rustige delen van het bos in de nabijheid van open land maar ook in kleine bosjes. Het open land wordt gebruikt om te jagen, het bos om een nest te bouwen. Het nest van de buizerd is groot en wordt gebouwd van takken.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de buizerd is dat van februari tot en met half (soms eind) augustus. De buizerd komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. Daarom zijn nesten jaarrond beschermd. In Limburg en Drenthe ook, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Raadpleeg voor meer informatie de Omgevingsverordening van de provincie en het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.

Bunzing	Zoogdier	De bunzing leeft vooral in natte gebieden en boomgroepen. Ze houden minder van dichte bebossing en naaldbomen. Ook in dorpen en buitenwijken van steden komt de bunzing voor. Bunzingen zijn vooral 's nachts actief.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periode. Voor de bunzing is dit de voortplantingsperiode die loopt van begin maart tot eind september. Zorg voor voldoende voedsel en plekken om zich te kunnen verstoppen, bijvoorbeeld door muizen niet te bestrijden en hopen snoeimateriaal achter te laten. Voer werkzaamheden stap voor stap uit zodat altijd in een deel van het leefgebied rust is. In Limburg en Zuid-Holland geldt voor de bunzing een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Ceraclea albimacula	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De schietmot Ceraclea albimacula is een insect en leeft als larve in middelgrote rivieren en beken met stromend water. Vaak zitten ze op hout of planten die (half) onder water zitten.	Zorg voor een goede waterkwaliteit in het gebied waar Ceraclea albimacula leeft. Zorg daarnaast voor bijvoorbeeld hout of planten in het water waarop Ceraclea albimacula kan gaan zitten.
Cetti's Zanger	Vogel	De Cetti's zanger leeft en broedt in dicht struikgewas in de buurt van water en bij sloten met veel begroeiing.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de cetti's zanger is dat van half april (soms begin april) tot half augustus (soms eind augustus). Dan zijn nesten beschermd.
Damhert	Zoogdier	Het damhert leeft vooral in lichte loofbossen, gemengde bossen en duinen. Belangrijk is dat er voldoende kruidenrijk gras is.	Probeer damherten niet te verstoren waardoor ze plotseling de weg oversteken en er verkeersslachtoffers kunnen vallen. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van het damhert.

Das	Zoogdier	De das leeft in akker- en weidelandschappen. Dassen komen o.a. voor in open terreinen, cultuurlandschappen en rivierdalen met bosjes, heggen en houtwallen. Dassen zijn in de avond actief en gebruiken vaak vaste paden (wissels).	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periode. Dit is voor de das de voortplantingsperiode. Deze begint bij de zwangerschap in december en eindigt begin juli als de jongen zelfstandig zijn. Voorkom blokkering van dassenwissels, met name rondom wegen, omdat daarmee het risico op verkeersslachtoffers toeneemt. De das gebruikt zijn/haar burchten en vluchtpijpen het hele jaar. Dit zijn de plekken waar de das rust en zich voortplant. Zorg daarom voor rust rond en behoud van de burchten en de vluchtpijpen. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Dennenorchis	Plant	Dennenorchis groeit vooral in dennenbossen met een dikke laag mos op de grond en weinig struiken.	Voer in het gebied waar dennenorchis voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Voorkom veel begroeiing met struiken, bijvoorbeeld door de struiken kort bij de grond af te zagen of om te hakken.
Dodaars	Vogel	De dodaars leeft in allerlei gebieden met open water. De dodaars broedt onder andere in moerassen en bij vennen, plassen en kreken.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de dodaars is dat van maart tot half oktober. Dan zijn nesten beschermd.
Donker pimpernelblauwtje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het donkere pimpernelblauwtje is een vlinder en leeft op grasland. Belangrijk voor het donkere pimpernelblauwtje is dat de grote pimpernel (plant) er groeit.	Voorkom het verlies van grasland waar de grote pimpernel groeit. De volwassen vlinders eten nectar. Maai daarom niet in de bloeitijd in het gebied waar de kleine pimernel leeft.
Donkere dubbeltand	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De donkere dubbeltand is een insect en leeft op (droge) heide en in zandafgravingen.	De larve van de donkere dubbeltand eet het stuifmeel dat de roodscheenzandbij heeft verzameld op wilgen. Laat daarom wilgen staan en snoei (knot) de wilgen niet allemaal tegelijk in het gebied waar de donkere dubbeltand leeft.
Donkere waterjuffer	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De donkere waterjuffer is een libelle en leeft tussen de sprieterige planten die groeien in het ondiep water van laagveenmoeras.	Houd bij de werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de donkere waterjuffer leeft.

Draaihals	Vogel	De draaihals leeft op bodems van zand waar weinig groeit, bijvoorbeeld open dennenbos, heides en stuifzand. De draaihals broedt in oude, meestal deels verrotte, loofbomen, soms in oud nestholtes van de grote bonte specht, maar ook wel in nestkasten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de draaihals is dat van half april tot half september. In Drenthe en Friesland zijn nesten jaarrond beschermd. In de andere provincies ook, maar mogelijk zijn er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Dreps	Plant	Dreps groeit vooral op akkers maar soms groeit ze ook op braakliggende grond en langs spoorwegen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als dreps bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met augustus. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor dreps begint deze periode meestal in september. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Drijvende waterweegbree	Plant	Drijvende waterweegbree groeit in beken, vennen, poelen en kanalen met helder water waar weinig voedsel in zit.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit aan de watergang als drijvend waterweegbree zaad vormt. Deze periode loopt van juni tot en met september. Voorkom daarnaast dat, in het gebied waar drijvende waterweegbree voorkomt, er mest (fosfaat) in het water komt.
Duinparelmoervlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De duinparelmoervlinder is een vlinder en leeft vooral in de duinen op plekken met grasland waar viooltjes en andere bloemen die nectar maken groeien.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de duinparelmoervlinder leeft.
Dwergblauwtje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het dwergblauwtje is een vlinder en leeft vooral op grasland met veel kalk in de grond en in groeves. Belangrijk voor het dwergblauwtjes is dat er wondklaver (plant) groeit.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar het dwergblauwtje leeft. Bijvoorbeeld door wondklaver te laten staan.

Dwergmuis	Zoogdier	De dwergmuis leeft vooral in hoog gras, graan- en rietvelden, ruigten en dijkbegroeiing maar ook in kreupelhout, houtwallen, hagen, braamstruiken en duinen komt de dwergmuis voor.	In alle provincies geldt voor de dwergmuis het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Houd daarom bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de dwergmuis, bijvoorbeeld door planten en struiken (hoog) te laten groeien en grasland weinig te maaien.
Dwergspitsmuis	Zoogdier	De dwergspitsmuis komt op veel plekken voor, zolang de bodem maar is bedekt met planten en het er vochtig en koel is. Voorbeelden van gebieden waar de dwergspitsmuis voorkomt zijn: graslanden, heggen, bermen, parken en tuinen.	In alle provincies geldt voor de dwergspitsmuis het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Houd daarom bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de dwergspitsmuis, bijvoorbeeld door te zorgen dat de bodem bedekt is met planten zodat de dwergspitsmuis zich kan verstoppen en er voedsel kan vinden.
Edelhert	Zoogdier	Het edelhert leeft o.a. in bossen, moerassen en op graslanden en heidevelden. In de winter moet er gras en drinkwater in de buurt zijn.	De edelhertpopulaties worden in Nederland gereguleerd maar er geldt geen vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van het edelhert.
Eekhoorn	Zoogdier	De eekhoorn leeft vooral in loofbos, naaldbos of gemengd bos. Ook in tuinen, parken en houtwallen in de buurt van bos komt de eekhoorn voor.	Behoud bomen in het gebied waar de eekhoorn leeft. De nesten van eekhoorns zijn beschermd. Dit betekent dat je ze niet mag beschadigen. In Limburg geldt een vrijstelling in maart, april en van juli tot en met november bij ruimtelijke ontwikkeling of bestendig beheer en onderhoud. Deze vrijstelling geldt niet voor het doden van eekhoorns. Kijk voor meer informatie in de Omgevingsverordening van de provincie.

Egel	Zoogdier	De egel komt op veel plekken voor zolang er maar groen en schuilplaatsen aanwezig zijn. Voorbeelden van gebieden waar egels voorkomen zijn: tuinen, parken, struiken, houtwallen en loofbossen.	Met uitzondering van Overijssel geldt voor de egel in alle provincies het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Houd daarom bij werkzaamheden rekening met het leefgebied van de egel, bijvoorbeeld door struiken aan te planten en bladerhopen te laten liggen zodat de egel zich kan verstoppen.
Eider	Vogel	De eider leeft vooral in zoutwater. De eider broedt meestal in de duinen maar soms ook op kwelders (buitendijks) of binnendijks, nabij zoutwater.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de eider is dat van half maart tot half augustus (soms eind augustus). Dan zijn nesten beschermd. De eider broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Friesland, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Eikelmuis	Zoogdier	De eikelmuis leeft vooral in de struiken van hellingbossen op kalkrijke grond. Verder komen ze voor in boomgaarden en tuinen. Eikelmuisen gebruiken heggen en hagen om van de ene naar de andere plek te komen.	Voor de eikelmuis bestaat een beschermingsprogramma om het leefgebied te herstellen. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de eikelmuis, bijvoorbeeld door heggen en hagen te laten staan in het gebied waar de eikelmuis leeft.

Ekster	Vogel	De ekster leeft en broedt graag in de buurt van mensen, bijvoorbeeld in tuinen, in stadsparken en op boerenerven met bomen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de ekster is dat van half februari tot half juli. Dan zijn nesten beschermd. De ekster broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Elrits	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De elrits is een vis en leeft vooral in matig tot snelstromende beken en rivieren met schoon water. In de winter verzamelen elritsen zich op plaatsen waar het water langzaam stroomt en verschuilen ze zich tussen stenen.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantings- en opgroeiperiode. Voor de elrits betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van september tot en met februari. Verbeter de waterkwaliteit en zorg voor herstel van (het natuurlijk verloop van) beken en riviertjes in het gebied waar de elrits leeft.
Europese kanarie	Vogel	De Europese kanarie leeft en broedt in halfopen, aangelegd landschap, zoals parken, tuinen, boomgaarden en begraafplaatsen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de Europese kanarie is dat van half april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Fint	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De fint is een vis en leeft langs de Nederlandse kust en hiermee verbonden water zoals het IJsselmeer en de Nieuwe Waterweg. Het is een trekvis die in het zoute water van de zee leeft en zich voortplant in het zoete water van de rivieren.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantings- en opgroeiperiode. Voor de fint betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van september tot en met februari. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de fint. Bijvoorbeeld door te zorgen voor een, liefst open, verbinding met de zee.

Fitis	Vogel	De fitis leeft in struiken en bosjes, vaak groeien er jonge bomen of hogere struiken. Dit kan in natuurgebieden zijn zoals in duinen en bossen, maar ook in de bebouwde kom of langs wegen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de fitis is dat van half april tot en met eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Fluiter	Vogel	De fluiter leeft en broedt bij voorkeur in beukenbossen maar ook in eiken- en gemengde bossen komen ze voor. Belangrijk is dat er jonge en oude bomen staan.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de fluiter is dat van half april tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Fuut	Vogel	De fuut leeft en broedt in de buurt van open water met (veel) vis. Het nest drijft op het water, maar zit vast aan waterplanten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de fuut is dat van begin maart tot eind september (soms tot half oktober). Dan zijn nesten beschermd.
Gaai	Vogel	De gaai leeft en broedt in bossen, meestal met oude loofbomen, kleinschalig boerenland en in parken en tuinen in de stad.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de gaai is dat van april tot en met juli. Dan zijn nesten beschermd.
Gaffellibel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De gaffellibel is een libelle en leeft in kleine rivieren en grote beken. Op de bodem liggen vaak kiezels of grof zand. De larve graaft zich in, in de bodem. De volwassen libel vliegt in de omgeving van het water.	Zorg voor een goede waterkwaliteit in het gebied waar de gaffellibel leeft.

Gebouwbewonende vleermuizen	Zoogdier	Gebouwbewonende vleermuizen leven in alle typen landschappen. Deze vleermuizen verblijven in gebouwen, onder andere achter betimmering en daklijsten, in spouwmuren, of onder dakpannen.	Spleten en openingen in gebouwen waarin vleermuizen leven, zijn beschermd. Voorkom het verlichten van gevels waarin vliegopeningen zitten en het dichtmaken van invliegopeningen en holle ruimtes in muren en daken. Behoud bomenrijen, bosjes en water omdat ze dienen als vliegroute en jachtterrein. Voor meer info over de gewone dwergvleermuis en de gewone grootoorvleermuis: zie de kennisdocumenten op de website van BIJ12. Let op! Dit sluit het voorkomen van andere vleermuissoorten niet uit. Check daarnaast ook altijd natuurvriendelijkisoleren.nl .
Geelbuikvuurpad	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De geelbuikvuurpad is een amfibie. De voortplanting vindt plaats in tijdelijke ondiepe en onbegroeide watertjes zoals regenplassen en karrensporen. Het is een pioniersoort, dat betekent dat de soort zich vaak als eerste ergens vestigt.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode. Voor de geelbuikvuurpad betekent dit dat werkzaamheden in het water het beste kunnen worden uitgevoerd zodra deze zijn drooggefallen. Meestal is dit in de zomer of nazomer. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de geelbuikvuurpad. Bijvoorbeeld door te zorgen voor kleine en ondiepe, tijdelijke watertjes.
Geelgors	Vogel	De geelgors leeft en broedt in open cultuurlandschappen waarin op meerdere plekken heggen en struiken staan, zoals heidevelden en kleinschalig boerenland.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de geelgors is dat van half maart tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Geelgroene wespenorchis	Plant	De geelgroene wespenorchis groeit in bosranden, tussen struiken en op kaalgekapte bospercelen op grond waar veel kalk in zit.	Voer in het gebied waar de geelgroene wespenorchis voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken.
Geelsprietdikkopje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het geelsprietdikkopje is een vlinder en leeft op graslanden die minder goed onderhouden zijn. Vaak liggen de graslanden langs bosranden en op open plekken in het bos.	Maai het gras niet allemaal tegelijk zodat de rupsen van het geelsprietdikkopje in een deel van het hoge gras kunnen overwinteren.

Gekraagde roodstaart	Vogel	De gekraagde roodstaart leeft in open bos, in bosranden, op heidevelden met groepen bomen en kleinschalig boerenland. Gekraagde roodstaarten broeden onder andere in de holtes van (rotte) bomen, nestkasten en soms in een holletje in de grond.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de gekraagde roodstaart is dat van april tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd. De gekraagde roodstaart broedt vaak op hetzelfde nest. In Friesland, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Gele kwikstaart	Vogel	De gele kwikstaart leeft en broedt in allerlei soorten open gebieden, vooral op akkers, maar ook op (natte) weilanden, in moerasgebieden en langs rivieren.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de gele kwikstaart is dat van eind maart mei tot half juli (soms tot eind juli). Dan zijn nesten beschermd.
Gele tubebij	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De gele tubebij is een insect en leeft op grasland waar veel rolklaver (plant) groeit in de buurt van naaldbos.	De larve van de gele tubebij eet het stuifmeel dat de kleine harsbij heeft verzameld op rolklaver. Maai daarom niet alles tegelijk en maai zo laat mogelijk in het gebied waar de gele tubebij leeft.
Gentiaanblauwtje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het gentiaanblauwtje is een vlinder en leeft op heide en op land dat wordt gehooïd. Het hooiland bevat meestal weinig voedsel en er komen veel soorten planten voor. Belangrijk voor het gentiaanblauwtje is dat de klokjesgentiaan (plant) er groeit.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar het gentiaanblauwtje leeft. Bijvoorbeeld door klokgentianen te laten staan.
Geoorde fuut	Vogel	De geoorde fuut leeft en broedt bij ondiep water met veel planten langs de oevers, zoals heidevennen en hoogveenplassen. Het nest drijft op het water en wordt tussen waterplanten gebouwd.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de geoorde fuut is dat van begin april tot eind september. Dan zijn nesten beschermd.

Gestreepte waterroofkever	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De gestreepte waterroofkever is een insect en leeft in de buurt van helder water. Het water is meestal groot, bevat weinig voedsel, ligt in de zon en heeft natuurlijke oevers.	Zorg voor een goede waterkwaliteit en natuurlijke oevers zonder beschoeiing in het gebied waar de gestreepte waterroofkever leeft. Voorkom daarnaast dat in het gebied schaduw ontstaat en ga de groei van kroos tegen.
Getande veldsla	Plant	Getande veldsla groeit op akkers met veel kalk in de grond.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als getande veldsla bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met augustus. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor getande veldsla begint deze periode meestal in augustus. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Gevlekte glanslibel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De gevlekte glanslibel is een libelle en leeft in moerassen waarin een matige hoeveelheid voedsel zit. De voortplanting vindt plaats in ondiep water met veel planten. De volwassen dieren vangen hun voedsel in de omgeving.	Wees terughoudend met onderhoud in het gebied waar de gevlekte glanslibel leeft. Bijvoorbeeld door waterplanten niet allemaal tegelijk weg te halen of ze te laten staan.
Gevlekte witsnuitlibel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De gevlekte witsnuitlibel is een libelle en leeft tussen de waterplanten die groeien op de grens tussen water en land in bijvoorbeeld laagveengebieden.	Wees terughoudend met onderhoud in het gebied waar de gevlekte witsnuitlibel leeft. Bijvoorbeeld door waterplanten niet allemaal tegelijk weg te halen of ze te laten staan.
Gewone bosspitsmuis	Zoogdier	De gewone bosspitsmuis leeft in allerlei soorten gebieden. Voorwaarde is wel dat de bodem helemaal is bedekt met ruige begroeiing.	In alle provincies geldt voor de gewone bosspitsmuis het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Plant daarom stuiken aan en zorg door ruige begroeiing die de bodem helemaal bedekt in het gebied waar de gewone bosspitsmuis leeft.
Gewone bronlibel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De gewone bronlibel is een libelle en leeft in kleine beekjes met veel zuurstof in het water.	Zorg voor een goede waterkwaliteit in het gebied waar de gewone bronlibel leeft.

Gewone pad	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De gewone pad is een amfibie en plant zich voort in poelen, vijvers, vennen, sloten en weteringen en zwak stromende beken. De gewone pad leeft buiten de voortplantingstijd (maart) vooral op het land.	In alle provincies geldt het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht; zorg daarom voor poelen, vijvers en sloten waarin de gewone pad zich kan voortplanten. Voorkom sterfte op wegen door in de paartijd, als de padden trekken, schermen te plaatsen en/of wegen tijdelijk af te sluiten.
Gierzwaluw	Vogel	De gierzwaluw leeft en broedt vooral in gebouwen en vangt zijn voedsel in de lucht. Het voedsel bestaat uit kleine insecten. De gierzwaluw broedt in spouwmuren, onder dakpannen, in spleten in muren, nestkasten/-stenen, zelden in boomholten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de gierzwaluw is dat van eind april (soms half april) tot eind augustus (soms half september). De gierzwaluw broedt meestal in groepen variërend van tientallen nesten in één gebouw tot nesten verspreid in een complete woonwijk. De gierzwaluw is zeer honkvast en keert elk jaar terug naar dezelfde locatie. Daarom zijn de nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de gierzwaluw nooit weg. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Glad biggenkruid	Plant	Het glad biggenkruid groeit vooral in akkerranden, bermen en zeeduin maar kan ook tussen straatstenen en in gazons voorkomen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als glad biggenkruid bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met augustus. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor glad biggenkruid begint deze periode meestal in augustus. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.

Gladde slang	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De gladde slang is een reptiel en leeft in heide, open bos en hoogveen. Ze zijn overdag actief maar worden door de goede schutkleur en onopvallend gedrag zelden opgemerkt. In de wintermaanden houden gladde slangen een winterslaap.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode en tijdens de winterslaap. Voor de gladde slang betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in het najaar. Plan de werkzaamheden in het najaar voor begin oktober, dan zijn de jongen geboren en is de winterslaap nog niet begonnen. Houd bij werkzaamheden rekening met het leefgebied van de gladde slang. Bijvoorbeeld door geen grondwerkzaamheden uit te voeren.
Gladde zegge	Plant	De gladde zegge groeit langs beekjes in bossen met veel schaduw.	Voer in het gebied waar de gladde zegge voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken.
Glanskop	Vogel	De glanskop leeft onder andere in bossen en parken met oudere bomen waar struiken onder groeien. De glanskop broedt in de holtes van loofbomen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de glanskop is dat van half maart tot half juli. Dan zijn nesten beschermd. De glanskop broedt vaak op hetzelfde nest. In Overijssel, Drenthe, Friesland, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen de nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Goudhaan	Vogel	De goudhaan leeft en broedt in bossen en parken met naaldbomen, bij voorkeur in sparren.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de goudhaan is dat van april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Goudvink	Vogel	De goudvink leeft en broedt vooral in gebieden met bossen met naaldbomen, maar komt ook voor in grote tuinen, parken en boomgaarden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de goudvink is dat van april tot en met augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Grammotaulius nigropunctatus	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De schietmot Grammotaulius nigropunctatus is een insect en leeft als larve in poelen en geulen die langs rivieren en beken lopen. Het water waarin Grammotaulius nigropunctatus leeft valt af en toe droog en er groeien veel planten in.	Zorg dat het het water in het gebied waar Grammotaulius nigropunctatus leeft af en toe droogvalt. Bijvoorbeeld door het waterpeil de vrije loop te laten.
Grammotaulius nitidus	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De schietmot Grammotaulius nitidus is een insect en leeft als larve in water dat langzaam stroomt of stilstaat. De eitjes worden afgezet op de oevers. Grammotaulius nitidus heeft een voorkeur voor water dat af en toe droogvalt.	Zorg dat het water in het gebied waar Grammotaulius nitidus leeft af en toe droogvalt. Bijvoorbeeld door het waterpeil de vrije loop te laten.
Grasmus	Vogel	De grasmus leeft en broedt in gebieden met veel begroeiing met verspreide bosjes of kleine boompjes, zoals duinen, tuinen, parken, bosranden en boerenland.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grasmus is dat van half april tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Graspieper	Vogel	De graspieper leeft en broedt in open gebieden met veel lage begroeiing, zoals open duin, heide, graslanden en bouwlanden met veel sloten en dijkjes.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de graspieper is dat van half maart tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Graszanger	Vogel	De graszanger leeft en broedt op vlakke terreinen zonder bomen maar wel met hoog gras, zegge of bies. Vaak is dit op schorren, dat zijn gebieden die overstromen bij springtij.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de graszanger is dat is dat van half maart tot half september. Dan zijn nesten beschermd.
Grauwe gans	Vogel	De grauwe gans leeft en broedt in allerlei gebieden met open water in de buurt. Zijn nest bouwt de grauwe gans in het open gebied in het gras en in (rustige) bosjes.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grauwe gans is dat van begin maart tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Grauwe gors	Vogel	De grauwe gors leeft op akkers, graslanden en gebieden die door de mens onderhouden worden zoals spoor- en wegbermen, slootkanten en plantsoenen. De grauwe gors broedt in de uiterwaarden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grauwe gors is dat van half april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Grauwe kiekendief	Vogel	De grauwe kiekendief leeft in Nederland vooral op akkers met graan of luzerne en op braakliggend land. De grauwe kiekendief broedt in grote akkerbouwgebieden en (vroeger ook) in moerassen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grauwe kiekendief is dat van mei tot half september. Dan zijn nesten beschermd.
Grauwe klauwier	Vogel	De grauwe klauwier leeft vooral in gebieden met struiken en kruiden waarin veel (grote) insecten leven. De grauwe klauwier broedt in struiken op heidevelden en in extensief cultuurlandschap.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grauwe klauwier is dat van mei tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Limburg geldt een uitzondering. Daar zijn de nesten het jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende alternatief leefgebied aanwezig is. Om dat vast te stellen is vooraf extra onderzoek nodig.
Grauwe vliegenvanger	Vogel	De grauwe vliegenvanger leeft en broedt in loof- en gemengde bossen, erven, parken, tuinen en boomgaarden. Zijn nest bouwt de grauwe vliegenvanger onder andere in holtes of op platte stukken (plateaus) in een boom of gebouw.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grauwe vliegenvanger is dat van half april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. De grauwe vliegenvanger broedt vaak op hetzelfde nest. In Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Groene glazenmaker	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De groene glazenmaker is een libelle en leeft in sloten en moerassen. Belangrijk voor de groene glazenmaker is dat er krabbenscheer (plant) groeit.	Maak sloten stap voor stap schoon en laat krabbenscheer zo veel mogelijk staan in het gebied waar de groene glazenmaker leeft.

Groene nachtorchis	Plant	De groene nachtorchis groeit in graslanden met veel kalk in de grond.	Voer in het gebied waar de groene nachtorchis voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Maai bij voorkeur als de zaden zijn afgezet. Voor de groene nachtorchis begint deze periode meestal in augustus.
Groene specht	Vogel	De groene specht leeft vooral in loof- en gemengde bossen met oude bomen en open plekken en in oude parken maar ook in boerenland met bosjes en boomgaarden komen ze voor. De groene specht broedt meestal in een zelfgehakt hol in een oude loofboom.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de groene specht is dat van begin april (soms half maart) tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd. De groene specht broedt vaak op hetzelfde nest. In Flevoland, Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Groenknolorchis	Plant	De groenknolorchis groeit vooral op vochtige plekken in de duinen (duinvalleien), op water drijvende veengrond (trilveen) en in veenmosrietlanden. De groenknolorchis komt soms ook voor op bedrijventerreinen waar zand is opgespoten.	Voer in het gebied waar de groenknolorchis voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Maai bij voorkeur als de zaden zijn afgezet. Voor de groenknolorchis begint deze periode meestal begin september.
Groenling	Vogel	De groenling leeft en broedt meestal in bosjes, parken, grote tuinen, kwekerijen, etc.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de groenling is dat van begin april (soms vanaf half maart) tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Groensteel	Plant	Groensteel groeit vooral op oude vochtige muren waar veel kalk in zit.	Voorkom beschadiging van groensteel bij het herstellen van muren en gebruik zacht, kalkrijk materiaal om muren te voegen. Hiermee wordt (her-)vestiging van groensteel bevorderd.

Groot spiegelklokje	Plant	Het groot spiegelklokje groeit op akkers, dijken en braakliggende grond, in bermen en langs spoorwegen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als het groot spiegelklokje bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met augustus. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor het groot spiegelklokje begint deze periode meestal ook in augustus. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Grote bonte specht	Vogel	De grote bonte specht leeft in bossen, parken en tuinen. De grote bonte specht broedt meestal in een zelfgehakt hol in een boom.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grote bonte specht is dat van half maart tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd. De grote bonte specht specht broedt vaak op hetzelfde nest. In Flevoland, Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Grote bosaardbei	Plant	De grote bosaardbei groeit in bermen, loofbossen met veel licht, struikgewas, bosranden, houtwallen en langs uitgesleten (holle) wegen.	Voer in het gebied waar de grote bosaardbei voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken.
Grote bosmuis	Zoogdier	De grote bosmuis heeft allerlei soorten leefgebieden zolang ze zich maar kunnen verstoppen. Voorbeelden hiervan zijn parken, braakliggend terreinen, duinen, tuinen en bosranden. De grote bosmuis is vooral s' nachts actief.	Houdt bij werkzaamheden rekening met het leefgebied van de grote bosmuis, bijvoorbeeld door struiken aan te planten en verspreid liggende stenen te laten liggen zodat de grote bosmuis zich kan verstoppen.

Grote gele kwikstaart	Vogel	De grote gele kwikstaart leeft en broedt langs de oevers van beken en rivieren, vaak in de buurt van bos maar ook regelmatig in dorpen waar een beek doorheen loopt. Het nest wordt vaak onder een brug of in een (half)holte in een oever gebouwd.	Vermijd werkzaamheden in het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grote gele kwikstaart is dat van half maart (soms begin maart) tot eind augustus. De grote gele kwikstaart komt steeds terug naar hetzelfde nest en geschikte plekken zijn schaars. Deze nesten zijn daarom jaarrond beschermd. Haal nesten van de grote gele kwikstaart nooit weg.
Grote karekiet	Vogel	De grote karekiet leeft en broedt in rietvelden met riet dat ouder is dan een jaar (overjarig riet) en dat in het water staat.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grote karekiet is dat van mei tot en half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Grote leeuwenklauw	Plant	De grote leeuwenklauw groeit in tuinen, op campingplaatsen, akkers, braakliggende grond en dijken, bij veevoederkuilen, in bermen langs wegen en spoorlijnen en langs de waterkant.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als de grote leeuwenklauw bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met juli. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor de grote leeuwenklauw begint deze periode meestal in augustus. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Grote lijster	Vogel	De grote lijster leeft en broedt in gebieden met hoge bomen en weilanden, vaak in de buurt van boomgaarden, parken en bosranden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grote lijster is dat van begin maart tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Grote mantelmeeuw	Vogel	De grote mantelmeeuw leeft op grote, zoete en zoute, open wateren. De grote mantelmeeuw broedt vaak op rustige pieren en vooroevers met stortstenen, maar soms ook op ander open terrein, vaak bij meeuwenkolonies maar soms alleen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grote mantelmeeuw is dat van april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. De grote mantelmeeuw broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Friesland geldt een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Grote modderkruiper	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De grote modderkruiper is een vis en leeft in ondiepe wateren met een dikke modderlaag en veel waterplanten. Ze komen vooral in moerassen en poldersloten voor. Overdag zie je ze zelden, dan schuilen ze tussen de waterplanten of in de modder.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periodes. Voor de grote modderkruiper zijn dit de voortplantingsperiode, de winterrustperiode en de periodes waarin sloten en andere watergangen door droogte zonder water komen te staan. De minst kwetsbare periode is van september t/m oktober, dit is na de voortplanting en vóór de overwintering. Vermijd werkzaamheden wanneer het leefgebied zeer droog is. Laat verwijderde modder en waterplanten 24 uur liggen zodat de grote modderkruipers eruit kunnen kruipen. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Grote parelmoervlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De grote parelmoervlinder is een vlinder en leeft in de duinen op plekken met grasland. Op deze plekken groeien bijna altijd ook viooltjes en andere planten die nectar maken.	Voorkom het dichtgroeien van grasland en zorg dat er voldoende bloemen in de omgeving staan zodat de grote parelmoervlinder nectar kan vinden.
Grote vuurvinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De grote vuurvinder is een vlinder en leeft in laagveenmoerassen. Belangrijk voor de grote vuurvinder is dat er waterzuring (plant) groeit.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de grote vuurvinder leeft. Bijvoorbeeld door waterzuring te laten staan.

Grote weerschijnvlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De grote weerschijnvlinder is een vlinder en leeft in vochtige bossen met oude(re) loofbomen, bossen met wilgen en groepen bosjes in beekdalen.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de grote weerschijnvlinder leeft. Bijvoorbeeld door bomen te laten staan.
Grote zilverreiger	Vogel	De grote zilverreiger leeft op weilanden en in sloten. De grote zilverreiger broedt onder andere in moerassen met riet.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grote zilverreiger is dat van april tot half september. Dan zijn nesten beschermd. In Friesland geldt een uitzondering; daar zijn de nesten van de grote zilverreiger jaarrond beschermd. Haal nesten van de grote zilverreiger in Friesland nooit weg.
Grutto	Vogel	De grutto leeft en broedt op vochtig grasland met veel kruiden en insecten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de grutto is dat van begin maart tot half juli (soms eind juli). Dan zijn nesten beschermd. De grutto broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Limburg, Overijssel, Gelderland en Friesland geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Haas	Zoogdier	De haas leeft vooral in gebieden waar de gras- en landbouw een beperkte omvang heeft en in open veld zoals akkers en weilanden. Daarnaast komt de haas ook voor in open bos, heide en kwelders.	In alle provincies geldt voor de haas het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling, behalve in Zeeland. Utrecht en Groningen. Niettemin geldt de zorgplicht. Houd daarom bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de haas, bijvoorbeeld door het aanleggen van hagen en houtwallen en door te zorgen voor kruidenrijk grasland waardoor de haas afwisselend kan eten.

Hamster	Zoogdier	De hamster leeft vooral op graanakkers en grond waarop luzerne wordt verbouwd, maar soms ook in bietenvelden, boomgaarden, tuinen en bermen. Hamsters houden van september-november tot half februari-mei een winterslaap.	Voor de hamster bestaat een uitgebreid beschermingsprogramma om het leefgebied te herstellen. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de hamster, bijvoorbeeld door graan laat of niet te oogsten en luzerne te verbouwen in het gebied waar de hamster leeft.
Havik	Vogel	De havik leeft en broedt in het bos. Voor zijn voedsel jaagt de havik in het bos en in open gebied.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de havik is dat van begin maart tot eind augustus. De havik komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. Daarom zijn de nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de havik nooit weg. In Flevoland zijn nesten jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Hazelmuis	Zoogdier	De hazelmuis leeft vooral in en nabij loofbossen. Ze hebben daarbij een voorkeur voor een dichte begroeiing van bramen, hazelaars, adelaarsvaren en kamperfoelie. Hazelmuisen komen soms ook voor in grote tuinen.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periode. Voor de hazelmuis is dit de periode waarin de jongen in het nest verblijven. Maai en snoei niet tussen september en november waardoor nesten kunnen worden vernietigd. Houd bij werkzaamheden rekening met het leefgebied van de hazelmuis, bijvoorbeeld door houtwallen met hazelaars aan te leggen om het leefgebied te vergroten.

Hazelworm	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De hazelworm is een reptiel en leeft in heide, loofbos, schraal grasland, schrale bermen en soms ook in tuinen. Hazelwormen laten zich zelden zien en leven voor een groot deel ondergronds of schuilen onder planten.	Houd bij de werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de hazelworm. Bijvoorbeeld door voor extra schuilplaatsen te zorgen. In Limburg geldt van juli tot en met september een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling of bestendig beheer en onderhoud. Deze vrijstelling geldt niet voor het doden van hazelwormen. Kijk voor meer informatie in de Omgevingsverordening van de provincie.
Heggenmus	Vogel	De heggenmus leeft en broedt in gebieden met struiken en heggen zoals jonge bossen, houtwallen, tuinen en parken.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de heggenmus is dat van half maart tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd.
Heidehommel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De heidehommel is een insect en leeft vooral op natte heidevelden, grasland met veel bloemen en hoogveen.	Beperk het onderhoud in het gebied waar de heidehommel leeft. Bijvoorbeeld door niet of niet alles tegelijk en zo laat mogelijk te maaien, plaggen of branden.
Heikikker	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De heikikker is een amfibie en leeft vooral in vochtige gebieden die weinig of matig worden onderhouden. De heikikker komt voor in heide, hoogveen, laagveen, veenweidegebieden, half natuurlijk grasland en natte bossen.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode en tijdens de winterrust. Voor de heikikker betekent dit werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode tussen 1 augustus en 1 oktober. Voer werkzaamheden stap voor stap uit en werk één kant uit zodat de dieren tussendoor rust krijgen en kunnen vluchten. De heikikker houdt niet van een gecultiveerde omgeving. Zorg daarom voor extensief beheer van water, oevers en het aangrenzende land. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.

Hermelijn	Zoogdier	De hermelijn leeft in allerlei typen gebieden, van houtwallen, duinen, akkers tot vochtig terrein. Voorwaarde is wel dat de hermelijn er zich kan verstoppen. Daarvoor moet de begroeiing minimaal 15 centimeter hoog zijn.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periode. Voor de hermelijn is dit de voortplantingsperiode die loopt van 1 maart tot 1 augustus. Zorg voor voldoende eten en plekken waar de hermelijn zich kan verstoppen, bijvoorbeeld door geen muizen te bestrijden en niet korter dan 15 centimeter te maaien. Voer werkzaamheden stapsgewijs uit zodat altijd in een deel van het leefgebied rust is. In Limburg en Zuid-Holland geldt voor de hermelijn een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Holenduif	Vogel	De holenduif leeft in gebieden met boerderijen, akkers en weilanden, maar ook in parken en oud bos. De holenduif broedt onder andere in holen van bomen, in schuren en in uilenkasten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de holenduif is dat van maart (soms eind februari) tot eind september (soms half oktober). Dan zijn nesten beschermd.
Honingorchis	Plant	De honingorchis groeit op vochtige plekken in de duinen (duinvalleien).	Voer in het gebied waar de honingorchis voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Maai bij voorkeur als de zaden zijn afgezet. Voor de honingorchis begint deze periode meestal eind september.
Hoogveenglanslibel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De hoogveenglanslibel is een libelle en leeft in kleine veenputten (restanten van het steken van turf) in het hoogveen.	Voorkomen dat het droog wordt ga de groei van veel bomen tegen in het gebied waar de hoogveenglanslibel leeft.
Houtduif	Vogel	De houtduif leeft o.a in (loof)bos en op cultuurgrond. Houtduiven broeden in allerlei gebieden met bomen en struiken, van tuinen en parken tot bossen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de meeste houtduiven is dat van begin mei tot eind oktober, maar tegenwoordig kunnen ze het hele jaar door broeden. Dan zijn nesten beschermd.

Houtsnip	Vogel	De houtsnip leeft en broedt in bossen met een vochtige bodem en veel begroeing.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de houtsnip is dat van begin maart tot eind september. Dan zijn nesten beschermd.
Huismus	Vogel	De huismus komt meestal voor in de buurt van mensen en leeft dan vooral in struiken, het liefst met stekels die het hele jaar groen blijven, loofbomen en klimplanten. De huismus broedt in gebouwen, bijvoorbeeld onder dakpannen, en soms in klimop.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de huismus is dat van maart tot half augustus (soms tot eind september). De huismus is zeer honkvast en is het hele jaar rondom het nest aanwezig. Daarom zijn de nesten jaarrond beschermd. Haal nesten nooit weg. Houd daarnaast bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de huismus. Bijvoorbeeld door struiken of klimplanten rondom de nesten te laten staan. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Huisspitsmuis	Zoogdier	De huisspitsmuis leeft in allerlei soorten gebieden. Voorwaarde is dat de bodem bedekt is met planten.	In alle provincies geldt voor de huisspits het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de huisspitsmuis, bijvoorbeeld door te zorgen voor ruig terrein met veel kruiden.

Huiszwaluw	Vogel	De huiszwaluw leeft in de buurt van gebouwen en bruggen en vangt zijn voedsel in de lucht. Het voedsel bestaat uit enorme hoeveelheden kleine vliegende insecten. De huiszwaluw bouwt zijn nesten onder andere tegen gevels en onder witte dakranden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de huiszwaluw is dat van half april tot half september. De huiszwaluw komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. In Limburg, Overijssel, Drenthe en Friesland zijn nesten daarom jaarrond beschermd. In de andere provincies ook, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Hydroptila sparsa	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De schietmot <i>Hydroptila sparsa</i> is een insect waarvan de larve in veel verschillende soorten wateren voorkomt. Bijvoorbeeld in grote rivieren en laaglandbeken maar soms ook in kanalen of zwak stromende grotere wateren.	Zorg voor een goede waterkwaliteit in het gebied waar <i>Hydroptila sparsa</i> leeft.
Iepenpage	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De iepenpage is een vlinder en leeft in de toppen van iepen in parken, grotere tuinen, bossen en bosranden. Vaak staan er lindes in de buurt, de iepenpage drinkt daarvan graag de nectar.	Houd bij werkzaamheden rekening met het gebied waar de iepenpage leeft. Bijvoorbeeld door iepen te planten.
Ijsvogel	Vogel	De ijsvogel leeft en broedt in de steile oevers langs schoon water, bijvoorbeeld bij beekjes, maar ook bij plassen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de ijsvogel is dat van april (soms al vanaf tweede helft februari) tot eind oktober. De ijsvogel broedt vaak op hetzelfde nest. In Friesland zijn nesten daarom jaarrond beschermd. In de andere provincies ook, maar mogelijk zijn er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie

Kalkboterbloem	Plant	De kalkboterbloem groeit in graslanden en bosranden op grond waar veel kalk in zit.	Voer in het gebied waar de kalkboterbloem voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Maai bij voorkeur als de zaden zijn afgezet. Voor de kalkboterbloem begint deze periode meestal begin september.
Kalketrip	Plant	De kalketrip groeit vooral langs paden op droge grond die veel voedsel en kalk bevat.	Voer in het gebied waar de kalketrip groeit zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor de kalketrip begint deze periode meestal half september. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Kamsalamander	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De kamsalamander is een amfibie en leeft in en rond poelen met een goede waterkwaliteit. Vaak zijn er veel oever- en waterplanten aanwezig. Overdag zie je de kamsalamander zelden, dan schuilen ze tussen de planten op de oever of in het water.	Vermijd werkzaamheden in het water in de voortplantingsperiode en werkzaamheden op het land buiten deze periode. Voor de kamsalamander betekent dit dat werkzaamheden in het water waarschijnlijk het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode tussen oktober en januari en werkzaamheden op het land het beste tussen april en juli. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Karwijselie	Plant	De karwijselie groeit in graslanden, bosranden en bossen met veel licht.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit in het gebied waar de karwijselie voorkomt. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Maai bij voorkeur als de karwijselie heeft gebloeid en zijn zaden heeft afgezet. Deze periode begint meestal begin september.
Kauw	Vogel	De kauw leeft vooral in een bebouwde omgeving. Ook in de kauw te vinden op akkers en kleinschalige weides en in kleinere bossen. Kauwen broeden vooral in gebouwen (schoorstenen), maar ook in holle bomen en zelfs in konijnenholen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kauw is dat van half maart tot begin juli. Dan zijn nesten beschermd.

Kempense heidelibel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De Kempense heidelibel is een libelle en leeft in ondiep water. Vaak gaat het om visvijvers, vijvers met koelwater of land waar riet op wordt gekweekt.	Houd bij de werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de Kempense heidelibel leeft.
Kemphaan	Vogel	De kemphaan leeft en broedt in natte graslanden die worden gehooïd of weinig begraasd met slootjes, poelen en slikranden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kemphaan is dat van april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Kerkuil	Vogel	De kerkuil leeft vooral op het boerenland. Om te rusten en te broeden gebruikt de kerkuil graag gebouwen zoals schuren en kerktorens en vaak ook nestkasten. Kerkuilen eten vooral muizen en blijven meestal hun hele leven in hetzelfde gebied.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kerkuil is dat van half januari tot eind augustus. Als er veel eten is (muizen), dan kan het broedseizoen bijna het hele jaar doorlopen. De kerkuil broedt meestal op hetzelfde nest. Geschikte plekken voor nesten zijn schaars. De nesten worden het hele jaar door ook gebruikt om te rusten. Daarom zijn nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de kerkuil nooit weg. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Kievit	Vogel	De kievit leeft en broedt vooral op agrarische grond, zowel op grasland als akkers, en in drassige heidevelden, moerassen en duinen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kievit is dat van maart (soms al eind februari) tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Klaverblauwtje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het klaverblauwtje is een vlinder en leeft o.a. in wegbermen en op land dat alleen wordt gehooïd. Belangrijk voor het klaverblauwtje is dat er rode klaver (plant) groeit.	Laat rode klaver staan en maai het gras niet allemaal tegelijk zodat de rupsen van het klaverblauwtje in een deel van het hoge gras kunnen overleven.
Klein waterhoen	Vogel	Het klein waterhoen leeft en broedt vooral in gebieden met moerassen, vennen en rietlanden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor het klein waterhoen is dat van mei tot eind oktober. Dan zijn nesten beschermd.

Kleine barmsijs	Vogel	De kleine barmsijs leeft in berken en elzen. Soms zoeken ze op de grond naar voedsel. De kleine barmsijs broedt in jonge naaldbossen en berkenbossen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kleine barmsijs is dat van april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Kleine bonte specht	Vogel	De kleine bonte specht leeft vooral in bossen, parken en tuinen en op landgoederen. De kleine bonte specht broedt meestal in een zelfgehakt hol in een loofboom, bij voorkeur een berk, populier, wilg of els.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kleine bonte specht is dat van april tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd. De kleine bonte specht broedt vaak op hetzelfde nest. In Flevoland, Overijssel, Drenthe, Friesland, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf onderzoek nodig.
Kleine ereprijs	Plant	De kleine ereprijs groeit in zeeduinen, rivierduinen en op dijken.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit in het gebied waar de kleine ereprijs voorkomt. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Houd andere planten en struiken klein, bijvoorbeeld door begrazing.
Kleine heivlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De kleine heivlinder is een vlinder en leeft vooral op de grens van stuifzand en heide.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de kleine heivlinder leeft.
Kleine ijsvogelvlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De kleine ijsvogelvlinder is een vlinder en leeft in vochtige gemengde bossen en loofbossen. Vooral op open plekken en in bosranden komen ze voor. Voor de kleine ijsvogelvlinder is het belangrijk dat er kamperfoelie (plant) groeit.	Behoud bosranden met kamperfoelie in het gebied waar de kleine ijsvogelvlinder leeft.
Kleine karekiet	Vogel	De kleine karekiet leeft en broedt in moerassen, sloten en vaarten met riet.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kleine karekiet is dat van begin mei tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Kleine mantelmeeuw	Vogel	De kleine mantelmeeuw leeft in duinen, strandvlaktes, kwelders, schorren en dijken, maar steeds vaker ook op graslanden met veel water. De kleine mantelmeeuw broedt in kolonies in duinen, kwelders en op platte daken.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kleine mantelmeeuw is dat van half april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Friesland geldt buiten het broedseizoen een uitzondering; daar mogen nesten van de kleine mantelmeeuw buiten het broedseizoen alleen worden weggehaald als er alternatieven zijn. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Kleine modderkruiper	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De kleine modderkruiper is een vis en leeft in ondiepe wateren met veel waterplanten. De soort komt in vrijwel heel Nederland voor in o.a. sloten, vaarten en riviertjes. Overdag zie je ze zelden, ze schuilen dan tussen de waterplanten.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periodes. Voor de kleine modderkruiper zijn dit de voortplantingsperiode, de winterrustperiode en de periodes waarin sloten en andere watergangen door droogte zonder water komen te staan. De minst kwetsbare periode is van september tot en met november, dit is na de voortplanting en vóór de overwintering. Maak sloten en ander water stap voor stap schoon. Laat verwijderde modder en waterplanten 24 uur op de oevers liggen zodat de kleine modderkruipers eruit kunnen kruipen.
Kleine plevier	Vogel	De kleine plevier leeft en broedt op grond die niet of weinig is begroeid, vaak in de buurt van water. De kleine plevier is een pionierssoort, dit betekent dat de soort zich er vaak als eerste vestigt, bijvoorbeeld als een gebied kaal en nat is.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kleine plevier is dat van april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Kleine schorseneer	Plant	De kleine schorseneer groeit op de heide en in graslanden die niet zijn bemest.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit in het gebied waar de kleine schorseneer voorkomt. Bijvoorbeeld door onderhoud te beperken. Maai bij voorkeur als de zaden zijn afgezet. Voor de kleine schorseneer begint deze periode meestal begin augustus. Houd andere planten en struiken klein, bijvoorbeeld door begrazing of maaien, dan wordt de kleine schorseneer niet overgroeid.
Kleine watersalamander	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De kleine watersalamander is een amfibie en leeft in poelen, vennen, sloten, en tuin- en stadsvijvers. De kleine watersalamander overwintert in vorstvrije en ruimten zoals muizenholen, tussen boomwortels en in spleten in muren of hout.	In alle provincies geldt het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht; zorg voor water en oevers met veel planten om te kunnen schuilen en stenen en houtstronken om onder te overwinteren. Kleine watersalamanders verblijven vanaf maart tot in de zomermaanden in het water. Laat daarom, ook in het kader van de zorgplicht, bij baggeren de verwijderde modder en planten 24 uur op de oevers liggen zodat de kleine salamanders eruit kunnen kruipen.
Kleine wolfsmelk	Plant	De kleine wolfsmelk groeit in perken en bermen, op akkers, dijken, braakliggende- en omgespitte grond en langs spoorwegen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als de kleine wolfsmelk bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met oktober. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor de kleine wolfsmelk begint deze periode meestal ook in oktober. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Kleine wrattenbijter	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De kleine wrattenbijter is een insect en leeft op grote militaire oefenterreinen waar door brandbeheer en granaatinslag een grote variatie in bodemstructuur met veel open zand en weinig planten is ontstaan.	Verander het onderhoud en het beheer niet in het gebied waar de kleine wrattenbijter leeft.

Kleine zilverreiger	Vogel	De kleine zilverreiger leeft en broedt in gebieden met ondiep zoet of zout water, zoals moerassen en lagunes.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kleine zilverreiger is dat van begin mei (soms eind april) tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd.
Kleinst waterhoen	Vogel	Het kleinst waterhoen leeft en broedt in moerassen met water dat niet dieper is dan 30 cm.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kleinst waterhoen is dat van mei tot half september. In het broedseizoen zijn nesten beschermd.
Kluut	Vogel	De kluut leeft en broedt in allerlei gebieden met ondiep open water en een modderige bodem.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kluut is dat van begin april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Kluwenklokje	Plant	Het kluwenklokje groeit vooral in bermen, bosranden en graslanden, tussen struiken en op rivierdijken en zandruggen in uiterwaarden.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken, als het kluwenklokje bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met augustus.
Knautiabij	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De knautiabij is een insect en leeft op grasland met veel bloemen. Belangrijk voor de knautiabij is dat er beemdkroon (groeit) groeit.	Maaï niet alles tegelijk en maaï zo laat mogelijk in het gebied waar de knautiabij leeft.
Kneu	Vogel	De kneu leeft en broedt in gebieden waar bomen, heggen, bosjes en lage planten elkaar afwisselen. Vaak in de buurt van braakliggend terrein en in landbouwgebieden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kneu is dat van begin april tot half augustus (soms eind augustus). Dan zijn nesten beschermd.
Knobbelzwaan	Vogel	De knobbelzwaan leeft en broedt in allerlei gebieden met open zoet, niet te diep water, maar komt ook voor in parken. De knobbelzwaan is graag in de buurt van weilanden om te kunnen grazen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de knobbelzwaan is dat van begin maart (soms al eind februari) tot eind oktober. Dan zijn nesten beschermd.

Knoflookpad	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De knoflookpad is een amfibie en leeft in zandige omgevingen zoals open rivierduinen. De knoflookpad plant zich voort in het water van beek- en rivierdalen. Knoflookpadden zijn vooral 's nachts actief. Overdag graven ze zich in het zand in.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode. Voor de knoflookpad betekent dit dat werkzaamheden in het water het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van 1 augustus tot aan het begin van de winter. Houd bij werkzaamheden op het land rekening met het behoud van het leefgebied van de knoflookpad. Bijvoorbeeld door te zorgen voor schoon water waarin de knoflookpad zich kan voortplanten. In de buurt van het water moet open zand liggen. Dit heeft de knoflookpad nodig om zich in te kunnen graven.
Knollathyrus	Plant	De knollathyrus groeit op kaalgekapte bospercelen en op de heide, in bermen, graslanden, afgravingen, bossen en bosranden en tussen struiken.	Voer in het gebied waar de knollathyrus voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Maai bij voorkeur als het zaad is afgezet. Voor de knollathyrus begint deze periode half oktober.
Knolspirea	Plant	De knolspirea groeit in bermen, graslanden en bosranden.	Voer in het gebied waar de knolspirea voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken.
Koekoek	Vogel	De koekoek leeft in allerlei soorten gebieden. De aanwezigheid van insecten (rupsen), broedende zangvogeltjes, en uitkijkposten is belangrijk. De koekoek bouwt zelf geen nest maar legt zijn eieren in het nest van een zangvogeltje.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de koekoek is dat van half april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Kokmeeuw	Vogel	De kokmeeuw leeft in allerlei gebieden met veel water langs de kust en in het binnenland. De kokmeeuw broedt in kolonies in onder andere kwelders, duinen, vennen en op opspuitereinen en kort begroeide eilandjes met plassen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kokmeeuw is dat van begin april tot half augustus (soms eind augustus). Dan zijn nesten beschermd. In Drenthe en Friesland gelden buiten het broedseizoen uitzonderingen; daar mogen nesten van de kokmeeuw buiten het broedseizoen alleen worden weggehaald als er alternatieven zijn. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Kolgans	Vogel	De kolgans leeft in open weidegebieden, voedselrijke graslanden, moerassen en akkers met klaver en granen. De kolgans broedt in rietzomen, op graslanden en langs polderdijken.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kolgans is dat van begin april tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Kommavlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De kommavlinder is een vlinder en leeft op droog grasland, op heide en in duinen. In het gebied moeten open plekjes zijn, polletjes gras staan en planten groeien die nectar maken.	Houd bij werkzaamheden rekening met het gebied waar de kommavlinder leeft.
Konijn	Zoogdier	Het konijn leeft in halfopen (droge) landschappen zoals tuinen, perken, parken, graslanden en bosranden. Konijnen leven in hollen en hebben daarom een voorkeur voor zandige bodems omdat ze daarin makkelijk kunnen graven.	In alle provincies geldt voor het konijn het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling, behalve in Zeeland en Utrecht. Niettemin geldt de zorgplicht. Houd daarom bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van het konijn, bijvoorbeeld door verspreid stukken gras redelijk kort te maaien en te zorgen voor open plekken met zand.

Koolmees	Vogel	De koolmees leeft in bossen, maar komt ook veel voor in begroeiing in dorpen, steden en het buitengebied. De koolmees broedt in gebieden met bomen en houtige struiken, vaak in nestkasten en in boomholtes.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de koolmees is dat van half maart tot in juli. Dan zijn nesten beschermd. De koolmees broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Koolzwarte zandbij	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De koolzwarte zandbij is een insect en leeft vooral in open landschappen waar veel bloemen groeien.	Maaï niet alles tegelijk en zo laat mogelijk in het gebied waar de koolzwarte zandbij leeft. Zorg daarnaast voor open plekken met zand om te kunnen nestelen.
Korensla	Plant	Korensla groeit tussen het graan en in bermen op droge zandgrond die weinig kalk bevat.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als korensla bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met september. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor korensla begint deze periode meestal in oktober. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Korhoen	Vogel	Het korhoen leeft en broedt op heidevelden met berken- en/of dennenbosjes, bij voorkeur in de buurt van extensief kleinschalig cultuurland.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor het korhoen is dat van half maart tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Kraanvogel	Vogel	De kraanvogel leeft in open gebieden zoals moerassen, lagunes, droge graslanden en landbouwgebieden. De kraanvogel broedt onder andere in boomloze moerassen, natte heidevelden en natte gebieden met rietvelden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kraanvogel is dat van maart tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Drenthe en Friesland geldt buiten het broedseizoen een uitzondering; daar mogen nesten van de kraanvogel buiten het broedseizoen alleen worden weggehaald als er alternatieven zijn. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Krakeend	Vogel	De krakeend leeft op beschutte plaatsen in natte gebieden, zoals moerassen, meren en sloten. De krakeend broedt bij voorkeur in de dekking bij ondiep, stilstaand of langzaam stromend open water.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de krakeend is dat vanaf begin maart tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Kramsvogel	Vogel	De kramsvogel leeft vooral in gebieden met grasland en groepen bomen. Vaak broeden ze in kolonies in houtwallen en boomgaarden in de buurt van grasland.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kramsvogel is dat van half maart tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd. In Limburg geldt een uitzondering. Daar zijn de nesten het jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende alternatief leefgebied aanwezig is. Om dat vast te stellen is vooraf extra onderzoek nodig.
Krekelzanger	Vogel	De krekelzanger leeft in de buurt van water in grote moerasgebieden met riet en bomen, struiken of jong bos en een natte bodem.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de krekelzanger is dat van mei tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Krooneend	Vogel	De krooneend leeft en broedt bij voorkeur op grote, vrij diepe meren waar riet omheen staat. De krooneend komt ook voor op kleinere plassen met veel begroeiing op de oever.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de krooneend is dat van april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Kruipend moerasscherm	Plant	Kruipend moerasscherm groeit langs waterkanten, in zeeduin en in natte graslanden die in de winter onder water staan.	Voer zo mijn mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als kruipend moerasscherm bloeit. Deze periode loopt van juni tot en met oktober. Zorg voor open plekken, bijvoorbeeld door begrazing of maaien, zodat nieuwe planten kunnen kiemen of uitbreiden.
Kruisbek	Vogel	De kruisbek leeft en broedt in naaldbossen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kruisbek van januari tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Kuifeend	Vogel	De kuifeend leeft en broedt vooral in weidegebieden met sloten en vaarten en bij meren en plassen met zoet water.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kuifeend is dat van april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Kuifmees	Vogel	De kuifmees leeft en broedt in naaldbossen, bij voorkeur in dennen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kuifmees is dat van half maart tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Kustbehangersbij	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De kustbehangersbij is een insect en leeft vooral in open duingebieden. Voor de kustbehangersbij is het belangrijk dat de planten wikkes en rolklaver er groeien.	Maai niet alles tegelijk en zo laat mogelijk in het gebied waar de kustbehangersbij leeft.
Kwabaal	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De kwabaal is een vis en leeft in rivieren en beken met helder stromend water maar ook in schone diepe meren. De kwabaal is vooral tijdens de nacht actief, overdag verschuilen ze zich onder stenen of in holtes.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantings- en opgroeiperiode. Voor de kwabaal betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van september tot en met december. Laat rivieren en beken buiten hun oevers treden zodat overstromingsvlaktes ontstaan waar de larven en jonge kwabalen kunnen opgroeien. De kwabaal is een koudwatersoort. Voorkom opwarming van het water, bijvoorbeeld door het beperken van het lozen van koelwater.

Kwak	Vogel	De kwak leeft en broedt in bomen en struiken in gebieden met ondiep zoet water dat langzaam of niet stroomt en waarin veel vis zwemt.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kwak is dat van half april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Kwartel	Vogel	De kwartel leeft en broedt in droog grasland en op akkers met graan of luzerne en onkruid.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kwartel is dat van mei tot eind september. Dan zijn nesten beschermd. In Gelderland geldt een uitzondering, daar zijn nesten jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Kwartelkoning	Vogel	De kwartelkoning leeft en broedt in vochtige graslanden, vaak zijn dit uiterwaarden, en in de randen van akkers waar veel kruiden staan.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de kwartelkoning is dat van mei tot half oktober. Dan zijn nesten beschermd. In Limburg geldt een uitzondering. Daar zijn de nesten het jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende alternatief leefgebied aanwezig is. Om dat vast te stellen is vooraf extra onderzoek nodig.
Lepelaar	Vogel	De lepelaar leeft in ondiep, zoet, brak of zout water met een modderige of zandige bodem. De lepelaar broedt op de grond, vaak in het riet in grote moerassen en bij meren en rivieren, maar soms ook in bomen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de lepelaar is dat van half maart tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Friesland geldt een uitzondering, daar zijn de nesten van de lepelaar jaarrond beschermd. Haal nesten van de lepelaar in Friesland nooit weg.

Levendbarende hagedis	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De levendbarende hagedis is een reptiel en leeft in (natte) heide, hoogveen en bosranden maar soms ook in drogere heide, langs spoorlijnen en in bermen. Levendbarende hagedissen ontwaken in maart uit hun winterslaap.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode en tijdens de winterrust. Werk bij voorkeur tussen 15 augustus en 15 oktober. In Limburg geldt in deze periode een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling of bestendig beheer en onderhoud. Deze vrijstelling geldt niet voor het doden van levendbarende hagedissen. Kijk voor meer informatie in de Omgevingsverordening van de provincie. Houd ook rekening met het leefgebied. Bijvoorbeeld door planten en plaggen enkele dagen te laten liggen. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Liggende ereprijs	Plant	Liggende ereprijs groeit in rivier- en zeeduinen en in graslanden.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als liggende ereprijs bloeit. Deze periode loopt van april tot en met juni.
Limnephilus elegans	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De schietmot <i>Limnephilus elegans</i> is een insect en leeft als larve vooral in hoogveenwateren en vennen die stilstaan of langzaam stromen.	<i>Limnephilus elegans</i> is erg gevoelig voor droogte en licht. Zorg daarom voor vochtige en donkere plekken in het gebied waar <i>Limnephilus elegans</i> leeft.
Limnephilus stigma	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De schietmot <i>Limnephilus stigma</i> is een insect en leeft als larve vooral in (laagveen)moerasgebieden en vennen met veel planten. Soms vallen deze gebieden droog in de zomer.	Beperk het onderhoud van slootkanten en laat het waterpeil de vrije loop in het gebied waar <i>Limnephilus stigma</i> leeft. De soort is erg gevoelig voor licht. Zorg daarom ook voor donkere plekken in het leefgebied van <i>Limnephilus stigma</i> .
Matkop	Vogel	De matkop leeft vooral in gebieden met veel berken, wilgen of rotte boomstronken. De matkop broedt zowel in natuurgebieden en bossen als in boerenland met singels en houtwallen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de matkop is dat van half maart tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.

Meerkikker	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De meerkikker is een amfibie en leeft in water met veel voedsel en oevers met veel planten. Bijvoorbeeld poldersloten en meren. Vanaf begin oktober tot april houden meerkikkers een winterslaap. Meestal in de modder op de bodem van het water.	In alle provincies geldt het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht; vermijd zo veel mogelijk baggeren tijdens de winterperiode om te voorkomen dat meerkikkers tijdens de winterslaap worden gestoord en zorg voor water met oevers met veel planten zodat de meerkikkers kunnen schuilen. Laat, ook in het kader van de zorgplicht, bij baggeren verwijderde modder en planten 24 uur op de oevers liggen zodat de meerkikkers eruit kunnen kruipen.
Meerkoet	Vogel	De meerkoet leeft in allerlei gebieden met open water. De meerkoet broedt meestal op de oevers maar soms op het water op een nest dat is gebouwd op waterplanten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de meerkoet is dat van half maart (soms begin maart) tot eind augustus (soms tot half september). In het broedseizoen zijn nesten beschermd.
Merel	Vogel	De merel leeft en broedt in allerlei gebieden zoals loofbos en parken en tuinen in dorpen en steden. Belangrijk is dat er bomen met bladeren en/of dichte struiken staan.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de merel is dat van begin maart tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd.
Middelste bonte specht	Vogel	De middelste bonte specht leeft in bossen en parken. De middelste bonte specht broedt in loof- en gemengd bos met oude bomen en dood hout.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de middelste bonte specht is dat van april tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd. De middelste bonte specht broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Flevoland, Overijssel, Gelderland, Drenthe en Friesland geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.

Middelste zaagbek	Vogel	De middelste zaagbek leeft en broedt vooral in gebieden met zout en/of brak water. Het nest wordt meestal gemaakt op een rustig eilandje of op een oever onder struiken of tussen grassen en kruiden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de middelste zaagbek is dat van half april tot en met september. Dan zijn nesten beschermd.
Moshommel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De moshommel is een insect en leeft vooral in grasland en bermen waar veel bloemen groeien.	Maai niet of niet alles tegelijk en zo laat mogelijk in het gebied waar de moshommel leeft.
Muurbloem	Plant	De muurbloem groeit op rotsachtige plaatsen zoals kademuren, oude stadsmuren, afgravingen en ruïnes.	Voorkom beschadiging van de muurbloem bij het herstellen van muren en gebruik zacht, kalkrijk materiaal om muren te voegen. Hiermee wordt (her-)vestiging van de muurbloem bevorderd.
Muurhagedis	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De muurhagedis is een reptiel en leeft vooral op oude muren met muurplanten, verwaarloosde terreinen met stenen, langs verlaten spoorlijnen en op mergelwanden in (voormalige) groeves. Ze houden een winterslaap van november tot half februari.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode en in de winterrust. Voor de muurhagedis betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de zomer en herfst. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de muurhagedis. Bijvoorbeeld door te zorgen voor muren met openingen waarin de muurhagedis kan schuilen. Neem voor maatwerk contact op met een specialist voor deze soort.
Naakte lathyrus	Plant	De naakte lathyrus groeit op akkers, omgewerkte grond en dijken, in bermen en bosranden, tussen struiken en langs uitgesleten (holle) wegen en spoorwegen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als de naakte lathyrus bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met augustus. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor de naakte lathyrus begint deze periode meestal in september. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.

Naaldenkervel	Plant	De naaldenkervel groeit op akkers en ongewerkte grond, in bermen en bij haventerreinen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als naaldenkervel bloeit. Deze periode loopt van april tot en met juli. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor naaldkervel begint deze periode meestal in augustus. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Nachtegaal	Vogel	De nachtegaal leeft en broedt vooral in dichte struiken in duinen, in vochtige loofbossen en in houtwallen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de nachtegaal is dat van half april tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Nachtzwaluw	Vogel	De nachtzwaluw leeft in (half) open natuurgebieden op zandgrond. Voorwaarde is dat er op de bodem weinig begroeiing staat. De nachtzwaluw broedt op heidevelden, op zandverstuivingen en in open dennenbossen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de nachtzwaluw is dat van mei tot eind september. Dan zijn nesten beschermd. In Gelderland geldt een uitzondering, daar zijn nesten jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Noordse winterjuffer	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De noordse winterjuffer is een libelle en leeft in kleine plasjes, vennen en laagveengebieden.	Houd bij de werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de noordse winterjuffer leeft.

Noordse woelmuis	Zoogdier	De noordse woelmuis komt vooral voor in vochtige en natte gebieden. Daar leeft de soort bijvoorbeeld in het riet. In het gebied moet het hele jaar voldoende voedsel zijn en moet de noordse woelmuis zich kunnen verstoppen.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periodes. Voor de noordse woelmuis zijn dit de voortplantings- en de winterrustperiode. De kwetsbare periode van de voortplanting loopt van april t/m september, de kwetsbare periode van de winterrust van november t/m maart. Dit betekent dat werkzaamheden waarschijnlijk het beste kunnen worden uitgevoerd in oktober. Voer werkzaamheden stap voor stap uit zodat de noordse woelmuis de ruimte heeft om zich op andere plekken te verstoppen en voedsel te vinden. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Oehoe	Vogel	De oehoe leeft in bossen en moerassen en jaagt regelmatig in agrarisch gebied. De oehoe broedt in steengroeves en bosjes.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de oehoe van januari tot en met augustus. De oehoe komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. Daarom zijn nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de oehoe nooit weg. In Flevoland zijn nesten jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Oeverloper	Vogel	De oeverloper leeft en broedt op oevers met weinig begroeiing van zoet, maar ook wel van brak water.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de oeverloper is dat van half april tot eind augustus. In het broedseizoen zijn nesten beschermd.

Oeverwaluw	Vogel	De oeverwaluw leeft en broedt in steile wanden in de buurt van water, bijvoorbeeld steile rivieroeveren, maar ook zandhopen op bouwterreinen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de oeverwaluw is dat van half april tot half september. De oeverwaluw broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. Daarom zijn nesten jaarrond beschermd, maar mogelijk zijn er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Ondergrondse woelmuis	Zoogdier	De ondergrondse woelmuis komt vooral voor in kleinschalig cultuurlandschappen. De ondergrondse woelmuis houdt o.a. van een dichte gras- of kruidlaag en zoomvegetaties zoals bermen en bomenrijen maar ook van boomgaarden en tuinen.	In alle provincies geldt voor de ondergrondse woelmuis het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling, behalve in Friesland, Overijssel en Zuid-Holland. Niettemin geldt de zorgplicht. Houd daarom bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de ondergrondse woelmuis. Dit kan bijvoorbeeld door het in stand houden, aanleggen of extensief beheren van kleine landschapselementen zoals houtwallen met ondergroei en graften (een mini-terras op een helling, meestal begroeid met struikgewas).
Ooievaar	Vogel	De ooievaar leeft in allerlei gebieden zoals graslanden en uiterwaarden met een hoge waterstand. De ooievaar broedt op kunstonnesten, in (oude) bomen en soms op (schoorstenen van) gebouwen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de ooievaar is dat van maart (soms begin februari) tot eind juli (soms half augustus). De ooievaar komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. Daarom zijn de nesten jaarrond beschermd. In Drenthe geldt een uitzondering, daar zijn nesten alleen in het broedseizoen beschermd. In Flevoland geldt ook een uitzondering, daar mogen bij werkzaamheden in een hoogspanningsmast buiten het broedseizoen nesten worden weggehaald als in de omgeving voldoende alternatieven zijn.

Oostelijke witsnuitlibel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De oostelijke witsnuitlibel is een libelle en leeft vooral in vennen en heldere plassen met weining voedsel in het water.	Zorg voor een goede waterkwaliteit in het gebied waar de oostelijke witsnuitlibel leeft.
Orpheusspotvogel	Vogel	De orpheusspotvogel leeft en broedt in allerlei gebieden met veel struiken zoals tuinen, parken, bosjes, boomgaarden en moerassen. Vaak zijn deze gebieden zonnig gelegen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de orpheusspotvogel is dat van half mei tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Otter	Zoogdier	De otter leeft langs de oevers van allerlei soorten water zoals meren, plassen, rivieren, kanalen en moerassen. Voorwaarden zijn dat de otter zich kan verstoppen en dat er rust heerst. Otters kunnen zich jaarrond voortplanten.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de otter. Probeer otters niet te verstoren waardoor ze plotseling de weg oversteken en er verkeersslachtoffers kunnen vallen. Bij werkzaamheden in het riet is het belangrijk dat er altijd iemand voor de werkzaamheden uit loopt om eventueel aanwezig otters te waarschuwen en slachtoffers te voorkomen.
Paapje	Vogel	Het paapje leeft en broedt in open gebieden met veel uitkijkposten zoals bosjes, paaltjes en lage boompjes. Vaak zijn dit heidegebieden, hoogveen of graslanden langs beken en rivieren.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor het paapje is dat van half april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. Het paapje broedt vaak op hetzelfde nest. In Limburg, Drenthe en Friesland geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.

Patrijs	Vogel	De patrijs leeft en broedt in kruidenrijke (randen van) akkers en graslanden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de patrijs is dat van eind maart tot eind oktober. Dan zijn nesten beschermd. In Gelderland geldt een uitzondering, daar zijn nesten jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Pijlscheefkelk	Plant	De pijlscheefkelk groeit in mergelgroeven en op oude stadsmuren en hellingen waar veel kalk in de grond zit.	Voorkom beschadiging van de pijlscheefkelk bij het herstellen van muren en gebruik zacht, kalkrijk materiaal om muren te voegen. Hiermee wordt (her-)vestiging van de pijlscheefkelk bevorderd.
Pijlstaart	Vogel	De pijlstaart leeft en broedt bij voorkeur in open gebieden, zoals grasland, met ondiepe wateren. De pijlstaart bouwt zijn nest op de oevers of de eilandjes in het ondiepe water, vaak is dit bij de kust.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de pijlstaart is dat van april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Pimpelmees	Vogel	De pimpelmees leeft en broedt in loofbos en gemengd bos, maar komt ook veel voor in parken, tuinen en houtwallen. De pimpelmees broedt vaak in nestkasten, holtes in bomen en soms ook kieren en spelten van gebouwen, bijvoorbeeld in spouwmuur.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de pimpelmees is dat van half maart tot eind juni (soms half juli). Dan zijn nesten beschermd. De pimpelmees broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.

Pimpernelblauwtje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het pimpernelblauwtje is een vlinder en leeft op grasland dat nat is. Belangrijk voor het pimpernelblauwtje is dat grote pimpernel (plant) er groeit.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar het pimpernelblauwtje leeft. Bijvoorbeeld door de grote pimpernel te laten staan.
Platte schijfhoren	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De platte schijfhoren is een waterslak en leeft in helder stilstaand zoet water met veel ondergedoken planten. De platte schijfhoren komt vooral voor in veenweidegebieden. Daarnaast komen ze voor op plekken waar grondwater naar boven komt (kwel).	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de platte schijfhoren leeft. Bijvoorbeeld door sloten maximaal één keer per jaar aan één kant schoon te maken of, als er exotische rivierkreeften aanwezig zijn, een zo klein mogelijk deel schoon te maken en alleen als dit echt noodzakelijk is. Als het water bij baggeren of bouwwerkzaamheden troebel kan worden, leg dan tijdelijk een dam aan. Voorkom daarnaast dat sloten droogvallen, ga het inlaten van water uit andere gebieden tegen, zorg voor helder water en beperk schaduw door uitgroeiende bomen.
Poelkikker	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De poelkikker is een amfibie en leeft in voedselarm schoon water zoals poelen en vennen in laagveen en hoogveen. Voorwaarde is dat er voldoende dekking langs en op de oevers is. Poelkikkers komen eind maart uit hun winterslaap.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode en tijdens de winterrust. Voor de poelkikker betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van 1 augustus tot en met 15 oktober. Houd daarnaast bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de poelkikker. Bijvoorbeeld door te zorgen voor schoon, niet verontreinigd oppervlaktewater met veel water- en oeverplanten zodat de poelkikker kan schuilen. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Porseleinhoen	Vogel	Het porseleinhoen leeft en broedt in gebieden met natte uiterwaarden, moerassen en natte graslanden. Belangrijk is dat het water niet dieper dan 15 cm is.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de porseleinhoen is dat van half april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Purperreiger	Vogel	De purperreiger leeft en broedt in natte gebieden met veel begroeiing van riet en/of struiken. De purperreiger vindt zijn voedsel in ondiep open water in moerassen en in graslanden met veel sloten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de purperreiger is dat van half april tot half september. Dan zijn nesten beschermd. In Friesland geldt een uitzondering, daar zijn nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de purperreiger in Friesland nooit weg.
Putter	Vogel	De putter is een vogel en leeft in open bosgebieden, boomgaarden en parken. De putter heeft een voorkeur voor land dat niet wordt bewerkt met veel kruiden. De putter maakt zijn nest in struiken en bomen in allerlei landschappen.	Vermijd werkzaamheden in het broedseizoen; de periode wanneer het nest wordt gebouwd of wanneer eieren en/of jongen aanwezig zijn. Deze periode loopt voor de putter van half april (soms begin april) tot half september. In het broedseizoen zijn nesten beschermd.
Raaf	Vogel	De raaf leeft in grote bos- en heidegebieden en steeds vaker in bosjes in cultuurlandschap. De raaf broedt vooral in dennenbossen waar het rustig is.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de raaf is dat van begin februari tot half juni (soms eind juni). In Limburg, Overijssel, Drenthe en Friesland zijn nesten jaarrond beschermd. In de andere provincies ook, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Ransuil	Vogel	De ransuil leeft en broedt in gebieden met bomen en bosjes, zoals boerenland, natuurgebieden, maar ook in dorpen. Ze jagen in gebieden met lage begroeiing zoals weilanden. Het nest wordt in een boom gebouwd en is vaak een oud kraaien- of eksternest.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de ransuil is dat van maart (soms eind februari) tot half augustus. De ransuil komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. Daarom zijn de nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de ransuil nooit weg.

Ree	Zoogdier	Het ree leeft vooral in bosachtige gebieden met open plekken en aangrenzende velden, maar ook in rietvelden, duinen en akkerbouwgebieden. Voorwaarden zijn dat er in de omgeving voldoende voedsel, dekking en rust aanwezig is.	In alle provincies geldt voor het ree het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Houd bij werkzaamheden rekening met het leefgebied van het ree, bijvoorbeeld door te proberen reeën niet te verstoren waardoor verkeersslachtoffers kunnen vallen.
Rietgors	Vogel	De rietgors leeft en broedt in vochtige gebieden met riet, hoog gras en lage bomen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de rietgors is dat van half april (soms begin april) tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Rietzanger	Vogel	De rietzanger leeft en broedt in gebieden bij water met oud riet, zoals in moerassen en langs sloten en vaarten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de rietzanger is dat van half april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Ringmus	Vogel	De ringmus leeft in agrarische landschappen met veel bomen en dan vooral bij huizen aan de rand van dorpen en bij boerderijen. De ringmus broedt onder andere in holtes van bomen, in schuren, onder dakpannen en in nestkasten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de ringmus is dat van begin maart tot half augustus (soms eind augustus). Dan zijn nesten beschermd. In Drenthe en Friesland zijn nesten jaarrond beschermd. In Overijssel en Limburg ook, maar mogelijk zijn er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Ringslang	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De ringslang is een reptiel en leeft in moeras, bij beken en in sloten. De ringslang komt niet alleen voor in natuurgebieden maar ook in agrarisch en stedelijk gebied.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de ringslang. Leg bijvoorbeeld broeihopen aan, deze bestaan uit een mengsel van lagen (paarden)mest, bladeren, compost en dikkere takken. Deze broeihopen leveren een belangrijke bijdrage aan het broedsucces van de ringslang (www.broeihopen.nl).

Rivierdonderpad	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De rivierdonderpad is een vis en leeft in rivieren, beken, meren, kanalen, vaarten en grachten. De rivierdonderpad is vooral 's nachts actief, overdag schuilen ze tussen basaltblokken, stenen, oeverbeschoeiing en andere beschutting zoals boomwortels.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periode. Voor de rivierdonderpad is dit de voortplantingsperiode. Deze begint als het vrouwtje in februari, maart of april haar eitjes legt en eindigt als de eitjes drie tot zes weken later uitkomen. Houd bij werkzaamheden rekening met het leefgebied van de rivierdonderpad. Bijvoorbeeld door te zorgen dat er plekken zijn waar de rivierdonderpad zich kan verstoppen.
Rivierprik	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De rivierprik is een vis en leeft langs de kust en in gebieden waar rivieren en beken in zee stromen. Het is een trekvis die in zout water leeft en zich, ver landinwaarts, voortplant in zoet water. De larven groeien daarop in de bodem.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantings- en opgroeiperiode. Voor de rivierprik betekent dit dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van september tot en met januari. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de rivierprik. Bijvoorbeeld door te zorgen voor een, liefst open, verbinding tussen rivieren en de zee in het gebied waar de rivierprik leeft.
Rivierrombout	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De rivierrombout is een libelle en leeft in de buurt van rivieren en grote beken, vooral op plekken waar zand of slib zich heeft opgehoopt. Op deze plakken graven de larven zich in.	Zorg voor een goede waterkwaliteit en voorkom werkzaamheden in de bodem in het gebied waar de rivierrombout leeft.
Rode koekoekshommel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De rode koekoekshommel is een insect en komt op allerlei plekken voor. Voorwaarde is dat ook de steenhommel (gastheer) er leeft. De rode koekoekshommel heeft een voorkeur voor halfopen landschap.	Maai niet alles tegelijk en zo laat mogelijk in het gebied waar de rode koekoekshommel leeft.

Rode wouw	Vogel	De rode wouw leeft en broedt in halfopen, laag gelegen of heuvelachtig bosrijke gebieden, het liefst in combinatie met landbouwgebieden met weinig vee of met heidegebieden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de rode wouw is dat van half maart (soms eerste helft maart) tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Limburg en Drenthe gelden uitzonderingen, daar zijn nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de rode wouw daar nooit weg. In Flevoland zijn nesten jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Roek	Vogel	De roek leeft vooral in gebieden die bestaan uit vochtige gras- en bouwlanden met verspreid staande groepjes bomen. De roek broedt in hoge bomen in groepen (kolonies) die meestal uit enkele tienstallen nesten bestaan.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de roek is dat van begin maart (soms begin februari) tot eind juni (soms eind juli). De roek broedt in groepen en is zeer honkvast. Daarom zijn de nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de roek nooit weg. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Roerdomp	Vogel	De roerdomp leeft en broedt in gebieden met riet dat ouder is dan een jaar (overjarig riet), vaak in moerassen of andere waterrijke gebieden met veel riet.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de roerdomp is dat van maart tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Limburg geldt een uitzondering. Daar zijn de nesten het jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende alternatief leefgebied aanwezig is. Om dat vast te stellen is vooraf extra onderzoek nodig.
Rood peperboompje	Plant	Het rood peperboompje groeit in bossen en tussen struiken op plekken waar veel kalk in de grond zit.	Houd in het gebied waar het rood peperboompje voorkomt bossen open, dan kan er licht op de bodem komen.

Roodborst	Vogel	De roodborst leeft en broedt in struiken, struikgewas en bos. In de winter leeft de roodborst ook in stadstuinen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de roodborst is dat van half maart tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd.
Roodborsttapuit	Vogel	De roodborsttapuit leeft en broedt in allerlei soorten open gebieden zoals heideterreinen, boerenland met greppels en struikjes, wegbermen met ruige begroeiing en aan de randen van steden op braakliggende grond.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de roodborsttapuit is dat van half maart tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Roodhalsfuut	Vogel	De roodhalsfuut leeft en broedt vooral in gebieden met vrij kleine ondiepe wateren met veel (drijvende) planten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de roodhalsfuut is dat van maart tot half september. Dan zijn nesten beschermd.
Roodmus	Vogel	De roodmus leeft en broedt vooral in duinen, maar is af en toe ook te vinden in moerasgebieden met veel wilgen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de roodmus is dat van mei tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Roodrandzandbij	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De roodrandzandbij is een insect en leeft op grasland, in open polderlandschap met dijken en in bossen en struiken in gebieden waar het vochtig is.	Zorg voor voldoende bloemen in het gebied waar de roodrandzandbij leeft. Bijvoorbeeld door in het voorjaar wilgen niet allemaal tegelijk te knotten en niet alles tegelijk en zo laat mogelijk te maaien.
Rosse woelmuis	Zoogdier	De rosse woelmuis leeft bij voorkeur in loof- en gemengd bos met daaronder struiken of kruiden. Verder leven ze o.a. in houtwallen, heggen, bosranden en parken.	In alle provincies geldt voor de rosse woelmuis het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Vermijd daarom werkzaamheden in de kwetsbare periode. Voor de rosse woelmuis is dit het voortplantingsseizoen. Deze begint in februari-april en loopt door tot september-oktober. Houd daarnaast bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de rosse woelmuis, bijvoorbeeld door het behouden en/of aanleggen van bosjes met struiken.

Rozenkransje	Plant	Het rozenkransje groeit in laagblijvende graslanden in zeeduin en op heide waar ook veel korstmossen groeien.	Voer in het gebied waar het rozenkransje voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Houd andere planten en struiken klein, bijvoorbeeld door te maaien, dan wordt het rozenkransje niet overgroeid.
Rugstreeppad	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De rugstreeppad is een amfibie en leeft o.a. in duingebieden, op braakliggend bouwterrein, in zandafgravingen en wateren met een tijdelijk karakter. Het is een pioniersoort, dat betekent dat de rugstreeppad zich vaak ergens als eerste vestigt.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periode. Voor de rugstreeppad zijn dit de voortplantingsperiode en de winterrust. Dit betekent dat werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van 1 augustus tot 15 oktober. Let er bij grondwerkzaamheden op dat de rugstreeppad niet wordt op- of ingegraven. Houd daarnaast bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied. Bijvoorbeeld door te zorgen voor tijdelijk water of door aanleg van puin, steen- en zandhopen. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Ruw parelzaad	Plant	Ruw parelzaad groeit in bermen, op akkers, omgespitte- en braakliggende grond en langs spoorwegen en de waterkant.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door niet te maaien, als ruw parelzaad bloeit. Deze periode loopt van maart tot en met juli. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor ruw parelzaad begint deze periode meestal in augustus. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Scherpkruid	Plant	Scherpkruid groeit op erven en akkers, in zeeduin en langs heggen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als scherpkruid bloeit. Deze periode loopt van april tot en met juli.

Scholekster	Vogel	De scholekster leeft en broedt in allerlei open gebieden aan de kust, zoals kwelders, maar ook in het binnenland op akkers, op graslanden en in stedelijk gebied, daar broedt de scholekster op platte grinddaken.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de scholekster is dat van half maart tot half augustus. De scholekster broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. Daarom zijn nesten in Drenthe en Friesland jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Schubvaren	Plant	De schubvaren groeit op oude vochtige muren, bijvoorbeeld op tuinmuren of kademuren.	Voorkom beschadiging van de schubvaren bij het herstellen van muren en gebruik zacht, kalkrijk materiaal om muren te voegen. Hiermee wordt (her-)vestiging van de schubvaren bevorderd.
Schubzegge	Plant	De schubzegge groeit in moerassen waar veel kalk in het water zit.	Ga in het gebied waar de schubzegge voorkomt verdroging tegen en voorkom dat er mest (fosfaat) in het water komt.
Sierlijke witsnuitlibel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De sierlijke witsnuitlibel is een libelle en leeft in de buurt van helder water waar veel planten in groeien.	Zorg voor een goede waterkwaliteit en voorkom dat het water troebel wordt in het gebied waar de sierlijke witsnuitlibel leeft.
Sijs	Vogel	De sijs leeft vooral in naaldbomen en broedt in naaldbossen met sparren.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de sijs is dat van half maart tot half juli. Dan zijn nesten beschermd.
Slechtvalk	Vogel	De slechtvalk leeft in allerlei soorten gebieden zoals boerenland, uitwaarden en kwelders. De slechtvalk broedt onder andere op kantoorgebouwen en hoge torens in steden, in open boerenland en in hoogspanningsmasten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de slechtvalk is dat van februari tot eind juli. De slechtvalk komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. Daarom zijn nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de slechtvalk nooit weg.

Sleedoornpage	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De sleedoornpage is een vlinder en leeft regelmatig in de bebouwde kom. Voorwaarde is dat er in het gebied sleedoornstruiken of pruimenbomen staan.	Snoui sleedoornstruiken en pruimenbomen niet allemaal tegelijk in het gebied waar de sleedoornpage leeft.
Slobeend	Vogel	De slobeend leeft en broedt in gebieden met ondiep open water of met nat grasland.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de slobeend is dat van half maart tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd.
Smalle raai	Plant	De smalle raai groeit vooral langs spoorwegen, in graanakkers waar veel kalk in de grond zit en op droge omgewerkte grond.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als de smalle raai bloeit. Deze periode loopt van juni tot en met september. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor de smalle raai begint deze periode meestal ook in september. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Smient	Vogel	De smient leeft en broedt in gebieden met grasland en (ondiep) open water met veel begroeiing op de oevers.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de smient is dat van half april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Snor	Vogel	De snor leeft en broedt in gebieden met nat riet dat ouder is dan een jaar (overjarig riet).	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de snor is dat van half april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Spaanse vlag	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De Spaanse vlag is een vlinder en leeft in bossen en struiken in de buurt van grasland. Vaak op plekken die vochtig zijn.	Houd bij werkzaamheden rekening met het gebied waar de Spaanse vlag leeft. Bijvoorbeeld door bij het maaien van grasland de rand langs de struiken te laten staan.
Speerwaterjuffer	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De speerwaterjuffer is een libelle en leeft in kleine vennen. Belangrijk voor de speerwaterjuffer is dat er veel draadzegge (plant), snavelzegge (plant) en duizendknoopfonteinkruid (plant) groeit.	Laat draadzegge, snavelzegge en duizendknoopfonteinkruid staan in het gebied waar de speerwaterjuffer leeft.

Sperwer	Vogel	De sperwer leeft in allerlei landschappen De sperwer broedt in bossen en in bosjes op het boerenland, maar soms ook in tuinen, parken en op erven.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de sperwer is dat van april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Limburg geldt een uitzondering. Daar zijn de nesten het jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende alternatief leefgebied aanwezig is. Om dat vast te stellen is vooraf extra onderzoek nodig.
Spiegeldikkopje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het spiegeldikkopje is een vlinder en leeft langs bospaden en bosranden en in open bossen en hoogveen. Vaak op plekken die vochtig zijn. Belangrijk voor het spiegeldikkopje is dat er pijpenstrootje (plant) of hennegras (plant) groeit.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar het spiegeldikkopje leeft. Bijvoorbeeld door pijpenstrootje en hennegras te laten staan.
Spits havikskruid	Plant	Spits havikskruid groeit in bermen, bossen, bosranden en graslanden, op braakliggende akkers en langs rivierdijken en spoorwegen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit in het gebied waar spits havikskruid voorkomt. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Maai als de zaden zijn afgezet. Voor spits havikskruid begint deze periode meestal begin augustus.
Spotvogel	Vogel	De spotvogel leeft en broedt in allerlei soorten gebieden met bosjes en struiken, zoals parken, grote tuinen, randen van loofbos en boomgaarden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de spotvogel is dat van mei tot half augustus (soms eind augustus). In Limburg geldt een uitzondering. Daar zijn de nesten het jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende alternatief leefgebied aanwezig is. Om dat vast te stellen is vooraf extra onderzoek nodig.

Spreeuw	Vogel	De spreeuw leeft in allerlei gebieden, meestal in de buurt van bebouwing en graslanden, soms in bossen en dan vooral aan de (bos)randen. De spreeuw broedt onder andere in holtes van bomen, in schoorstenen van gebouwen en in nestkasten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de spreeuw is dat van half maart tot begin juli (soms tweede helft juli). Nesten zijn jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie. In Limburg geldt een uitzondering, daar zijn nesten alleen in het broedseizoen beschermd.
Sprinkhaanzanger	Vogel	De sprinkhaanzanger leeft en broedt onder andere in rietvelden, moerassen en andere drassige gebieden. Belangrijk is dat ze zich er kunnen verstoppen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de sprinhaanzanger is dat van half april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Staartmees	Vogel	De staartmees leeft vooral in gebieden met bomen en struiken. De staartmees broedt in parken, tuinen en houtwallen, op begraafplaatsen en in gevarieerde bossen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de staartmees is dat van half maart tot eind juni. Dan zijn nesten beschermd.
Steenmarter	Zoogdier	De steenmarter leeft in Nederland op verschillende soorten plekken, maar is vooral te vinden in de buurt van dorpen, boerderijen en (zelfs in) grote steden. De steenmarter is vooral 's nachts actief.	Dit hebben we ervan gemaakt: Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periode. Voor de steenmarter is dit de periode dat de jongen worden geboren en bij de moeder blijven. Deze periode loopt van maart tot en met juli. In Friesland geldt voor de steenmarter het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. In Limburg geldt van 15 augustus tot en met eind februari een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling of bestendig beheer en onderhoud. Deze vrijstelling geldt niet voor het doden van steenmarters. Kijk voor meer informatie in de Omgevingsverordening van de provincie.

Steenuil	Vogel	De steenuil komt vooral voor op erven van (voormalige) boerderijen en broedt daar meestal onder het dak of in een schuurtje. Sommige steenuilen broeden in de holten van knotwilgen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de steenuil is dat van april (soms eind maart) tot eind augustus. De steenuil gebruikt zijn nest het hele jaar ook als rustplek. Daarom zijn de nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de steenuil nooit weg. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Stenophylax permistus	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De schietmot Stenophylax permistus is een insect en leeft als larve in water dat tijdelijk stroomt en in kwelders waar veel planten in groeien.	Houd bij werkzaamheden rekening met het gebied waar Stenophylax permistus leeft. Bijvoorbeeld door het waterpeil de vrije loop te laten.
Stijve wolfsmelk	Plant	De stijve wolfsmelk groeit op akkers en kaalgekapte bospercelen, in bermen en bosranden en langs heggen, waterkanten en dijken. De plekken waar de stijve wolfsmelk groeit zijn meestal open en er zit veel kalk in de grond.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken, in het gebied waar de stijve wolfsmelk groeit. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor stijve wolfsmelk begint deze periode in september. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Stofzaad	Plant	Stofzaad groeit in bossen en zeeduinen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit in het gebied waar stofzaad voorkomt. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken.
Stormmeeuw	Vogel	De stormmeeuw leeft en broedt vooral langs de kust in gebieden met open duinen, strandvlaktes, kwelders, maar ook op gebouwen en opslagterreinen. De stormmeeuw broedt in kolonies.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de stormmeeuw is dat van april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Friesland geldt een uitzondering, daar zijn nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de stormmeeuw in Friesland nooit weg.

Strandplevier	Vogel	De strandplevier leeft en broedt in gebieden met kiezel- en zandstranden en ingedroogde moddervlaktes. Meestal aan de kust, maar ook in het binnenland.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de strandplevier is dat van april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Friesland zijn nesten jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Tafeleend	Vogel	De tafeleend leeft en broedt in gebieden met meren, moerassen en langzaam stromende rivieren met begroeiing op de oevers.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de tafeleend is dat van half april tot half september. Dan zijn nesten beschermd.
Taigaboomkruiper	Vogel	De taigaboomkruiper (kortsnavelboomkruiper) leeft en broedt vooral in gebieden met oude (gemengde) loofbossen met struiken en dood hout en/of los schors.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de taigaboomkruiper (kortsnavelboomkruiper) is dat van april tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Noord en Zuid-Holland, Overijssel, Gelderland, Flevoland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg zijn nesten jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.

Tapuit	Vogel	De tapuit leeft in gebieden met (korte) begroeiing en kale plekken met zand, vaak zijn dat open duin, heide- of stuifzandgebieden. De tapuit broedt in holten in de bodem.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de tapuit is dat van april tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd. In Flevoland, Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht zijn nesten jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Tengere distel	Plant	De tengere distel groeit op bouw- en haventerreinen, in bermen en zeeduin en langs dijken.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als de tengere distel bloeit. Deze periode loopt van april tot en met augustus. Laat schapen in het gebied lopen, dit bevordert de verspreiding van het zaad van de tengere distel.
Tengere veldmuur	Plant	De tengere veldmuur groeit op akkers, rotsachtige plekken in grasland en steile hellingen op grond waar veel kalk in zit. Soms groeit de tengere veldmuur tussen stoeptegels.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als de tengere veldmuur bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met juni
Teunisbloempijlstaart	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De teunisbloempijlstaart is een vlinder en leeft vooral op open plekken in het bos en in bosranden. Belangrijk voor de teunisbloempijlstaart is dat er teunisbloem (plant) en wilgenroosje (plant) groeit.	Houd bij werkzaamheden rekening met het gebied waar de teunisbloempijlstaart leeft. Bijvoorbeeld door teunisbloem en wilgenroosje te laten staan.
Tjiftjaf	Vogel	De tjiftjaf leeft en broedt in gebieden met bomen en struiken zoals parken, gemengde bossen en loofbossen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de tjiftjaf is dat van april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Torenvalk	Vogel	De torenvalk leeft vooral in open gebieden waar veel muizen voorkomen. De torenvalk broedt onder andere in nestkasten, losstaande bomen en aan de rand van bos en bosjes, vaak is het dan in oude kraaien- of eksternesten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de torenvalk is dat van maart tot eind augustus. In Flevoland, Limburg, Overijssel en Friesland zijn nesten jaarrond beschermd. In de andere provincies ook, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Trosgamander	Plant	De trosgamander groeit op grasland, akkers en rotsachtige plaatsen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als de trosgamander bloeit. Deze periode loopt van juni tot en met oktober.
Tuinfluit	Vogel	De tuinfluit leeft en broedt in gebieden met veel begroeiing van struiken, zoals parken, tuinen, bosranden en houtwallen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de tuinfluit is dat van half april tot half augustus (soms eind augustus). Dan zijn nesten beschermd.
Tureluur	Vogel	De tureluur leeft en broedt onder andere op natte weilanden, in kwelders en in moerassen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de tureluur is dat van half maart tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd. In Overijssel en Gelderland zijn nesten jaarrond beschermd, maar mogelijk gelden er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie
Turkse tortel	Vogel	De Turkse tortel leeft en broedt vooral in tuinen, parken, steden en op boerenerven.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de Turkse tortel is dat van half februari (soms begin februari) tot eind november. Dan zijn nesten beschermd.

Veenbesblauwtje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het veenbesblauwtje is een vlinder en leeft in hoogveen. Belangrijk voor het veenbesblauwtje is dat er kleine veenbes (plant) groeit.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar het veenbesblauwtje leeft. Bijvoorbeeld door kleine veenbes te laten staan.
Veenbesparelmoervlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het veenbesparelmoervlinder is een vlinder en leeft in hoogveen. Belangrijk voor de veenbesparelmoervlinder is dat er kleine veenbes (plant) groeit.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de veenbesparelmoervlinder groeit. Bijvoorbeeld door kleine veenbes te laten staan.
Veenbloembies	Plant	De veenbloembies groeit in hoogveengebieden.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit in het gebied waar veenbloembies voorkomt. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Ga verdroging en plattrappen van het hoogveen tegen en voorkom dat er mest (fosfaat) in het water komt.
Veenhooibeestje	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het veenhooibeestje is een vlinder en leeft in hoogveen. Belangrijk voor het veenhooibeestje is dat er eenarig wollegras (plant) groeit.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar het veenhooibeestje leeft. Bijvoorbeeld door eenjarig wollegras te laten staan.
Veldleeuwerik	Vogel	De veldleeuwerik leeft en broedt in open gebieden met korte begroeiing, zoals heidevelden, akkers en graslanden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de veldleeuwerik is dat van half maart tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd. In Overijssel en Gelderland zijn nesten jaarrond beschermd, maar mogelijk gelden er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Veldmuis	Zoogdier	De veldmuis leeft in open gebieden met grassen en/of granen, zoals graanakkers, wegbermen, dijken, spoorwegtaluds, slootkanten, boomgaarden, graslanden en klavervelden. Ze hebben een voorkeur voor drogere gebieden met kort gras.	In alle provincies geldt voor de veldmuis het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de veldmuis, bijvoorbeeld door maaien te beperken en door te zorgen voor grasland met veel kruiden.

Veldparelmoervlinder	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De veldparelmoervlinder is een vlinder en leeft op grasland met veel bloemen. In het gebied wisselen lage planten, open plekjes en grotere planten elkaar af.	Voorkom het verlies van grasland en zorg voor afwisseling in het gebied waar de veldparelmoervlinder leeft.
Velduil	Vogel	De velduil leeft en broedt in open landschappen, zoals duingebieden, moerassen, graslanden en akkers. De velduil komt vooral voor als er veel woelmuizen zijn.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de velduil is dat van half maart tot half september. Dan zijn nesten beschermd. In Gelderland geldt een uitzondering, daar zijn nesten jaarrond beschermd tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Vierbandgroefbij	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De vierbandgroefbij is een insect en leeft op grasland dat droog is en waar veel bloemen groeien.	Maai niet alles tegelijk en zo laat mogelijk in het gebied waar de vierbandgroefbij leeft.
Vierlijneendagsvlieg	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De vierlijneendagsvlieg is een insect en leeft als larve in grote diepe plassen met een zandbodem. Bijvoorbeeld in plassen waar zand wordt gewonnen.	Zorg voor een goede waterkwaliteit in het gebied waar de vierlijneendagsvlieg leeft.
Vink	Vogel	De vink leeft in allerlei landschappen. Voorwaarde is wel dat er een paar bomen en struiken staan. De vink broedt in loof- en naaldbossen, kleinere bosjes van loof- en naaldbomen, boomgaarden, parken en tuinen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de vink is dat van april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Vinpootsalamander	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De vinpootsalamander is een amfibie en leeft op hogere (droge) zandgronden en in heuvellandschappen. Ze planten zich vooral voort in vennen, plassen en bospoelen. Vanaf half november tot half februari houden vinpootsalamanders een winterslaap.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode en tijdens de winterrust. Voor de vinpootsalamander betekent dit dat werkzaamheden in het water het beste kunnen worden uitgevoerd wanneer het water is drooggefallen of laag staat. Meestal is dit aan het eind van de zomer of in het najaar. Werkzaamheden op het land kunnen het beste worden uitgevoerd tussen half februari en half november. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de vinpootsalamander. Bijvoorbeeld door te zorgen voor houtstronken of houtstapels om onder te overwinteren.
Visdief	Vogel	De visdief leeft en broedt langs de kust. Ze komen ook voor in het binnenland, bijvoorbeeld in waterrijke gebieden met grasland. De visdief broedt in kolonies.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de visdief is dat van half maart tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd. In Drenthe, Friesland en Limburg zijn nesten jaarrond beschermd maar mogelijk gelden er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Vliegend hert	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Het vliegend hert is een insect en leeft van dood hout dat onder de grond zit en door witrotschimmel is aangetast. Vaak zitten ze in bosranden en open bossen maar soms ook in tuinen. Het vliegend hert heeft een sterke voorkeur voor inlandse eik.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar het vliegend hert leeft. Bijvoorbeeld door dood hout dat in de grond zit niet weg te halen en oude kwijnende en dode eiken te laten staan.
Vliegenorchis	Plant	De vliegenorchis groeit in bosranden op grond waar veel kalk in zit.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als de vliegenorchis bloeit. Deze periode loopt van april tot en met juli.

Vos	Zoogdier	De vos leeft in allerlei soorten gebieden, bijvoorbeeld in bossen en parken, heide en venen, duinen, polders en landbouwgebieden, maar ook aan de randen van of in dorpen en steden.	In alle provincies geldt voor de vos het hele jaar een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Niettemin geldt de zorgplicht. Houdt daarom bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de vos. Zorg voor voldoende eten en plekken waar de vos zich kan verstoppen, bijvoorbeeld door muizen niet te bestrijden en door te zorgen voor begroeiing van verschillende hoogte.
Vroedmeesterpad	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De vroedmeesterpad is een amfibie en leeft in een kale omgeving met hier en daar een poeltje. Ideaal zijn voormalige groeves en ruderaal terreinen. Ze zijn vooral 's nachts actief. Het is een pioniersoort, d.w.z. dat ze zich vaak als eerste vestigen.	Vermijd werkzaamheden in de voortplantingsperiode. Na de paring draagt het mannetje de bevruchte eitjes 3-7 weken met zich mee. Als de eitjes bijna uitkomen gaat het mannetje naar het water en kruipen de larven uit het ei. Omdat dit moment moeilijk is te voorspellen moet van plek tot plek worden bekeken wanneer werkzaamheden het beste kunnen worden uitgevoerd. Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de vroedmeesterpad. Bijvoorbeeld door te zorgen voor een kale (open) omgeving met poeltjes zodat ze zich kunnen voortplanten en stenen om zich onder te verstoppen.
Vroege ereprijs	Plant	Vroege ereprijs groeit op droge akkers met veel kalk in de grond en tussen het gras op rivierduinen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als vroege ereprijs bloeit. Deze periode loopt van maart tot en met mei. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor vroege ereprijs begint deze periode meestal in juli. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Vuurgoudhaan	Vogel	De vuurgoudhaan leeft en broedt in gemengde bossen en naaldbossen met veel sparren. Ook in tuinen en parken met sparren komen ze voor.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de vuurgoudhaan is dat van half april tot half september. Dan zijn nesten beschermd.

Vuursalamander	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De vuursalamander is een amfibie en leeft in heuvelachtig, ongestoord landschap met loofbossen en beekjes met helder, koel, zuurstofrijk water. In de zomer zijn ze weinig actief. Overdag verstoppen ze zich onder stenen, dood hout en houtstapels.	De vuursalamander is zeer zeldzaam. Houd bij werkzaamheden altijd rekening met het behoud van het leefgebied van de vuursalamander. Neem voor maatwerk contact op met een specialist voor deze soort.
Waterhoen	Vogel	Het waterhoen leeft en broedt in gebieden met meren, plassen, rivieren, vijvers en sloten. Belangrijk is dat de oevers begroeid zijn met planten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de waterhoen is dat van half maart (soms begin maart) tot eind augustus (soms half september). Dan zijn nesten beschermd.
Waterral	Vogel	De waterral leeft en broedt in gebieden met moeras, rivieren en meren. Belangrijk is dat er riet groeit.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de waterral is dat van half maart tot half september. Dan zijn nesten beschermd.
Watersnip	Vogel	De watersnip leeft en broedt op natte graslanden en moerassen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de watersnip is dat van half maart tot eind september. Dan zijn nesten beschermd.
Waterspitsmuis	Zoogdier	De waterspitsmuis leeft bij beken, rivieren, sloten en plassen, maar bijvoorbeeld ook langs de binnenduinrand. Voorwaarde is dat de waterspitsmuis zich kan verstoppen en dat er binnen 500 meter water ligt.	Houd bij werkzaamheden rekening met het leefgebied van de waterspitsmuis, bijvoorbeeld door te zorgen voor voldoende planten in het water en een goede dekking op de oevers.
Weidesprinkhaan	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De weidesprinkhaan is een insect en leeft vooral in bermen en (schraal) grasland.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de weidesprinkhaan leeft. Bijvoorbeeld door laat of niet alles tegelijk te maaien.

Wespendief	Vogel	De wespndief leeft vooral in gemengde bossen en loofbossen met open plekken, hoogvenen, heide en grasland. Belangrijk is dat er wespen voorkomen. De wespndief broedt in bossen of bosjes in half open landschap en bouwt zijn nest hoog in een boom.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waneer het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de wespndief is dat van mei tot half september. De wespndief komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. Daarom zijn de nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de wespndief nooit weg. In Flevoland zijn nesten jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Wezel	Zoogdier	De wezel leeft in allerlei droge gebieden op het land zolang ze zich er maar kunnen verstoppen en er voldoende voedsel is. Ze wonen vaak in oude hollen van muizen, ratten en konijnen.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare perioden. Voor de wezel is dit de voortplantingsperiode die loopt van mei tot augustus en de perioden waarin het vriest. Probeer verstoring te voorkomen en houd bij werkzaamheden rekening met het leefgebied van de wezel, bijvoorbeeld door houtstapels te laten liggen en heggen aan te planten. In Groningen, Limburg en Zuid-Holland geldt voor de wezel een vrijstelling bij ruimtelijke ontwikkeling. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Wielewaal	Vogel	De wielewaal leeft vooral in gebieden met vochtig loofbos, vaak groeien er veel populieren. De wielewaal bouwt zijn nest in een takvork.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de wielewaal is dat van mei tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Wilde averuit	Plant	De wilde averuit groeit in bermen en rivier- en zeeduinen, op dijken, grasland en braakliggende grond en langs spoorwegen.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als de wilde averuit bloeit. Deze periode loopt van april tot en met juli. Zorg voor open plekken, bijvoorbeeld door te maaien, zodat nieuwe planten kunnen kiemen maar beschadig daarbij de rozetten niet.

Wilde eend	Vogel	De wilde eend leeft en broedt in gebieden met water waar veel voedsel in zit. De wilde eend eet zowel planten als dieren (omnivoor). Het water mag niet dieper dan een meter diep.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de wilde eend is dat van begin maart tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Wilde ridderspoor	Plant	Wilde ridderspoor groeit vooral op akkers maar soms ook op (andere) omgewerkte grond.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als wilde ridderspoor bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met oktober. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor wilde ridderspoor begint deze periode voor sommige planten al in september. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Wilde weide	Plant	De wilde weide groeit op grasland met veel kalk in de grond.	Voer zo min mogelijk werkzaamheden uit, bijvoorbeeld door onderhoud te beperken, als de wilde weide bloeit. Deze periode loopt van mei tot en met augustus. Voer werkzaamheden in de bodem bij voorkeur uit als de zaden rijp zijn. Voor de wilde weide begint deze periode meestal in september. Hierdoor kunnen nieuwe planten makkelijker kiemen.
Winterkoning	Vogel	De winterkoning leeft en broedt in allerlei gebieden met bomen en struiken. Ook in woonwijken met veel bomen, in duinen en in moerassen met veel struiken komen ze voor.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de winterkoning is dat van half maart tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Wintertaling	Vogel	De wintertaling leeft en broedt bij voorkeur in gebieden met ondiep, rustig water met veel begroeiing op de oevers.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de wintertaling is dat van april tot half september. Dan zijn nesten beschermd.
Witte kwikstaart	Vogel	De witte kwikstaart leeft in allerlei gebieden zoals akkers, parken, tuinen, stedelijk gebied, industrieterreinen en uitgestrekte weilanden. De witte kwikstaart broedt vaak in schuurtjes, onder bruggetjes en in slootkanten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de witte kwikstaart is dat van half maart tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.

Witwangstern	Vogel	De witwangstern leeft vooral in natte gebieden en heeft een voorkeur voor zoetwatermoerassen. Ook bij meren, rivieren, visvijvers, enz. komen ze voor. De witwangstern bouwt zijn nest vaak op drijvende waterplanten of tussen de planten op de oevers.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de witwangstern is dat van mei tot half juli (soms eind juli). Dan zijn nesten beschermd.
Wolfskers	Plant	Wolfskers groeit vooral in bossen, maar komt soms ook voor in parken en stedelijke gebieden.	Houd bossen open zodat wolfskers veel licht kan ontvangen en laat planten in de bebouwde kom staan.
Woudaap	Vogel	De woudaap leeft en broedt vooral in rietvelden die worden afgewisseld door stukjes open water. Het riet is meestal ouder dan een jaar (overjarig riet).	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de woudaap is dat van mei tot eind augustus. Dan zijn nesten beschermd.
Wrattenbijter	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De wrattenbijter is een insect en leeft op akkers die weinig worden onderhouden, schrale heide en schraal grasland.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de wrattenbijter leeft.
Wulp	Vogel	De wulp leeft en broedt in allerlei open gebieden, maar voornamelijk in duinen, heide en graslanden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de wulp is dat van maart tot eind juli (half augustus). Dan zijn nesten beschermd. In Overijssel, Gelderland en Limburg zijn nesten jaarrond beschermd, maar mogelijk zijn er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.

Zandhagedis	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De zandhagedis is een reptiel en leeft in zandig, droog, open terrein zoals heide, op stuwwallen en in zee- en rivierduinen. Zandhagedissen ontwaken meestal eind maart uit hun winterslaap.	Vermijd werkzaamheden in de kwetsbare periodes. Voor de zandhagedis zijn dit de voortplantingsperiode en de winterrust. Dit betekent dat werkzaamheden die zowel effect hebben op de planten als op de bodem het beste kunnen worden uitgevoerd in de periode van 15 augustus tot 1 oktober. Houd daarnaast bij werkzaamheden rekening met het leefgebied. Bijvoorbeeld door te zorgen voor open zandige plekken waar ze zich kunnen voortplanten en het behoud van greppels en een afwisselende plantengroei. Raadpleeg voor meer informatie het kennisdocument over deze soort op de website van BIJ12.
Zandhommel	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De zandhommel is een insect en leeft vooral op grasland dat vochtig is en waar veel bloemen in groeien.	Maai niet of niet alles tegelijk en zo laat mogelijk in het gebied waar de zandhommel leeft.
Zandwolfsmelk	Plant	De zandwolfsmelk groeit op grasland, rivierdijken en hellingen, in bermen en rivierduinen en langs spoorwegen.	Voer in het gebied waar de zandwolfsmelk voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Voorkom dichtgroei, bijvoorbeeld door begrazing.
Zanglijster	Vogel	De zanglijster leeft en broedt in bossen en bosjes met struiken maar komt ook in tuinen en parken voor.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zanglijster is dat van half maart (soms begin maart) tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.

Zeearend	Vogel	De zeearend leeft vooral in grote moerasgebieden met oud bos. De zeearend broedt in grote stevige bomen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Deze periode loopt van half februari (soms begin februari) tot half juli (soms eind juli). In Limburg zijn nesten in het broedseizoen beschermd. In Overijssel, Drenthe en Friesland zijn ze jaarrond beschermd. In de andere provincies ook, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Zeggekorfslak	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De zeggekorfslak is een landslak en leeft op de bladeren en stengels van zegges (planten), zoals moeraszegge en pluimzegge. Daarnaast leven ze ook op de plant galigaan. Zeggekorfslakken komen voor op en langs oevers en in moerassen en bronbossen.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het leefgebied van de zeggekorfslak. Bijvoorbeeld door niet of niet alles tegelijk te maaien, zo hoog mogelijk boven de grond te maaien en maaisel niet af te voeren. Voorkom daarnaast verdroging, ga schaduw door uitgroeiende bomen tegen en voorkom het verstoren van grondwaterstromen in bronbossen.
Zilveren maan	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De zilveren maan is een vlinder en leeft op nat tot vochtig grasland, land dat wordt gehooïd met veel bloemen en rietlanden. Belangrijk voor de zilveren maan is dat er viooltjes (plant) groeien.	Houd bij werkzaamheden rekening met het behoud van het gebied waar de zilveren maan leeft. Bijvoorbeeld door gras- en rietland in delen te maaien zodat er viooltjes blijven staan maar het gebied niet verruigt.
Zilveren zandbij	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De zilveren zandbij is een insect en leeft vooral op grasland in de duinen, droge heideterreinen en zandverstuivingen.	Beperk het onderhoud in het gebied waar de zilveren zandbij leeft. Bijvoorbeeld door niet alles tegelijk en zo laat mogelijk te maaien, plaggen of branden.

Zilvermeeuw	Vogel	De zilvermeeuw leeft vooral in duinen en op strandvlaktes, kwelders, schorren en dijken. Ook op grasland met veel water komen ze steeds vaker voor. De zilvermeeuw broedt in kolonies in duinen, op kwelders en op platte daken.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zilvermeeuw is dat van april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd. De zilvermeeuw broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Friesland geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Zinkviooltje	Plant	Het zinkviooltje groeit in graslanden met veel zink in de grond.	Voer in het gebied waar het zinkviooltje voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken. Strooi geen kalk, voorkom bemesting en ga afname van zink in de bodem tegen.
Zomertaling	Vogel	De zomertaling leeft en broedt in gebieden met plassen waar riet omheen staat, in moerassen, op ondergelopen land en op natte graslanden met veel sloten.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zomertaling is dat van half maart tot eind juli. Dan zijn nesten beschermd.
Zomertortel	Vogel	De zomertortel leeft in gebieden met bosjes en struiken en vindt zijn eten vaak op bouwland. De zomertortel broedt in bossen, struiken en houtwallen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zomertortel is dat van mei tot half september. Dan zijn nesten beschermd. In Overijssel en Limburg zijn nesten jaarrond beschermd, maar mogelijk zijn er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.

Zwarte kraai	Vogel	De zwarte kraai leeft en broedt in allerlei gebieden zoals op akkers en weiden, in bossen en parken maar ook in steden.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zwarte kraai is dat van maart tot half juli. Dan zijn nesten beschermd. De zwarte kraai broedt vaak op hetzelfde nest of in de directe omgeving. In Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Zwarte mees	Vogel	De zwarte mees leeft en broedt vooral in naald- en gemengde bossen, maar ook wel in parken met naaldbomen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zwarte mees is dat van half maart tot half juli (soms eind juli). Dan zijn nesten beschermd. De zwarte mees broedt vaak op hetzelfde nest. In Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.

Zwarte roodstaart	Vogel	De zwarte roodstaart leeft onder andere in steden, industriegebieden en op (moderne) boerderijen. De zwarte roodstaart broedt in holtes van muren van gebouwen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zwarte roodstaart is dat van april tot half september. Dan zijn nesten beschermd. De zwarte roodstaart broedt vaak op hetzelfde nest. In Overijssel, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht geldt daarom een uitzondering. Hier mogen deze nesten nooit weggehaald worden, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Zwarte sachembij	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	De zwarte sachembij is een insect en leeft in zonnige bosranden, braakliggende terreinen en groeven.	Maai niet of niet alles tegelijk in het gebied waar de zwarte sachembij leeft.
Zwarte specht	Vogel	De zwarte specht leeft en broedt vooral in gemengde bossen en naaldbossen. Voor het maken van een nest gebruiken ze vaak een oude beuk. Zijn voedsel zoekt de zwarte specht meestal in naaldbossen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zwarte specht is dat van half maart (soms begin maart) tot eind juni (soms half juli). In Overijssel, Drenthe en Friesland zijn nesten jaarrond beschermd. In de andere provincies ook, maar mogelijk zijn er uitzonderingen. Kijk voor de regels over jaarrond beschermde nesten in de Omgevingsverordening van de provincie.
Zwarte stern	Vogel	De zwarte stern leeft en broedt in moerassen met ondiep water en in grasland met veel sloten met moerasplanten en modderbanken. De zwarte stern broedt in kolonies.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zwarte stern is dat van eerste helft april tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd. In Drenthe en Friesland gelden uitzonderingen; daar zijn nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de zwarte stern in Drenthe en Friesland nooit weg.

Zwarte wouw	Vogel	De zwarte wouw leeft in de buurt van meren, plassen en rivieren. Ze broeden in dalen waar een rivier doorheen loopt. Zijn nest bouwt de zwarte wouw in een boom.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zwarte wouw is dat van half maart tot eind augustus. De zwarte wouw komt ieder jaar terug naar hetzelfde nest. Daarom zijn nesten jaarrond beschermd. Haal nesten van de zwarte wouw nooit weg. In Flevoland zijn nesten jaarrond beschermd, tenzij in de omgeving voldoende geschikte plekken zijn om een nieuw nest te bouwen. Om dat vast te stellen is vaak vooraf extra onderzoek nodig.
Zwartkop	Vogel	De zwartkop leeft onder andere in loofbos, parken en grote tuinen. De zwartkop broedt vooral in bos met jonge bomen en struiken.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zwartkop is dat van begin april tot eind juli (soms half augustus). Dan zijn nesten beschermd.
Zwartkopmeeuw	Vogel	De zwartkopmeeuw leeft vooral langs de kust. De zwartkopmeeuw broedt in kolonies in allerlei gebieden zoals recent aangelegde eilanden en fabrieksterreinen. Vaak broeden ze samen met kokmeeuwen.	Werk buiten het broedseizoen; de periode waarin het nest wordt gebouwd of waarin eieren en/of jongen aanwezig zijn. Voor de zwartkopmeeuw is dat van half april tot half augustus. Dan zijn nesten beschermd. In Friesland geldt een uitzondering, daar zijn de nesten van de zwartkopmeeuw jaarrond beschermd. Haal nesten van de zwartkopmeeuw in Friesland nooit weg.
Zwavelhaft	Andere diersoort dan vogels of zoogdieren	Zwavelhaft is een insect en leeft als larve in rivieren met schoon stromend water die door heuvelachtige landschappen lopen. In deze rivieren zijn op de bodem vaak hout en/of stenen aanwezig.	Zorg voor een goede waterkwaliteit en dood hout in het water in het gebied waar de zwavelhaft leeft.
Zweedse kornoelje	Plant	De Zweedse kornoelje groeit in open bossen en op vochtige heide.	Voer in het gebied waar zweedse kornoelje voorkomt zo min mogelijk werkzaamheden uit. Bijvoorbeeld door het onderhoud te beperken.

